

138
2 (A)

श्रीगङ्गावदनाय नमः। कैशोरं कृत्यं तं मायाकायं पुरातनं। पुरुषं नंदा त्रिदं नि के तं ने गमर हस्यं नमामि ॥१॥
यः कैशोरे विश्वख्यातकर्मा धर्माचार्यः श्रीमाहादेव शर्म तस्यो देयेषु द्विमानस्य स्तुतौ भावं मेघः सम्यगाव-
विः करोति ॥२॥ मूर्द्धि पुर द्विष इति पूर्वा नृयी ते नान्यदपि बीजं तत्तत्संबन्धेनां कुरताति ध्वनिर्त्तन्यते वि-
द्याविद्ययो रिति। न च त्रयाख्या ने विपरीतो रूप रूपकभाव इति चेदत्र विभक्तिविपरिणामेन तथैवा-
च्य इति मिश्राः। रूपगो निरूप्य रूपकभावः संबन्धः स च द्विष्ट एवेति केचित्। यद्वा रूपतै निरूप्यतेऽने-
नेति व्युत्पत्त्या उपमानवाचकस्य रूपगारादस्य भावप्रधानता तेनोपमानाद्यादि यथोक्तं न्यते ॥३॥
निरूप्यतादिति पाठे ययमेवार्थः। नृपणाधिक्यादिति। यद्यपि सप्तसमयन्वेन संध्योऽप्यन्ते रजनी

राष्ट्रीय

एव२ स्याहेतुचादिदमपुनः। नचसंध्यापारजन्यामकचेनप्रतियोगितयातथात्वेविरुद्धं संध्यापारज
 योरग्रेनेदप्रतिपादनविरोधात्। तथाप्यत्रापित्यस्योपेपंचमीनवाग्रेतनग्रंथेनपौनरुक्त्यं सप्रमीनिमि
 ततायां एवावन्मात्रेणभेदात्॥ वस्तुतुदेतीत्यत्रैवसंध्यापारहेतुचान्वयः। प्रधानक्रियाचयस्यसंभवतो
 न्यागात्। नञ्चाविद्वमेवास्त्ववर्तितालोपाधिघटितकालोपाधिरेवाधिकरणचेनापिकारणचात्। कार
 णतायाः पूर्ववर्तिताघटितचात्। तादृशोपाधेरेवचात्रसंध्यापदेनविवक्षितचादिनि। ननुसंध्याप
 रजन्येकदेवा एवान्येदेसस्येकदेवादिदयोऽभेदानयोरित्यत आह। संध्यावेति। निरस्तेति। निरासेऽत्रयं
 एवातथात्रैतद्विपरिवर्तिसकलरविरश्मिधंसवात्मकालविशेषद्वयार्थः। नचोपस्यमानस्यधंससं

२॥

नवादिदमयुक्तमिति वाच्यं। एतद्दीवन्ति च स्यैतद्दीपेपनेत्यर्थात्। न च कृतिपय रश्मिनां सूर्यसाहि
त्येनापि गमनसंभवात् अवाप्तिरिति वाच्यं। तेन सामाश्रुविनाशि चेन्न तथा संभवात् अस्मिन् च वे
वारविरश्मिसंयोगश्चैस्त्वानियर्थात्। जालपदस्य संयोगवाचकत्वात्। अतएव सकलपदज्ञात
पदसहितः पाठः संगच्छते विशिष्टपदं च प्रत्ययान्यवाचकं प्रत्ययेति व्याप्तिवाराणां यद्वा। निरासपक्षे
अधिसंसर्गो जायते परं तेन नागतस्य प्रागभावस्योत्पन्नस्य च संसर्गो न भवति। अतः एतद्दीपवन्ति त्रियथा
श्रुतमेव। अन्यच्च पूर्ववदेवावस्तुतस्तु एतद्दीपवन्ति निरासविशेषणं। निरासश्च संसर्गविनाशे
तेनैतद्दीपाधिकरणता विशिष्टयद्विरश्मिसंसर्गो जायते कालविशेषेण त्रिरियर्थः। न च य

व

दं ४

भा २

द्वे त्रैरविरत्रिमस्तदन्यदेतदयं तावत्स्यतत्र द्वीपे दिवापि सचादतिव्याप्तिः। एतद्वीपे - स्येतद्वीपाधिक
 रणतावच्छेदकत्वेन विवक्षितं चाह। ज्ञात्वा पदं च संसर्गसंबन्धविशेषावच्छिन्नं चेत्तावत्। अन्यथा दिने
 पतिप्रसंगात्॥ न चैवं विशेषपदाधिक्यं। अत्र ये द्वीपा तावदेन तद्विशिष्टं तद्गता गमनादिति वाच्यं
 कात्तोपाधेरेवात्र तद्व्यवहारेण शब्दस्य कात्तस्य वा रणीयत्वात्। ननु सुमेरौ रत्नरत्नागरे रात्रावपि रविर
 त्रिमसचासंभवः। न चैतद्वीपपदेन भारतवर्षा निधानं वर्षांतरात् रात्रावव्याप्तेः। न च तत्र द्वर्षपरं द्वी
 पपदं तत्र प्राप्तेरेवात्र तद्व्यवहारेण भारतवर्षपरमवद्या तयदमिति

६३

रा

व

वाचं। पश्चिममुद्रतीरे एकदंडशत्रिसचे एव कामरूपा दोस्तु पोदि यस्य ज्योतिः शास्त्रे प्रसिद्ध
तथा तत्रातिव्याप्तिरिति। मैवं। द्वीपपदस्य तत्र देशपरत्वात्। एवं च पदं वच्छेदेन यदा यावद्रश्मिसं
सर्गाभावस्तदा तद्देवच्छेदेन रात्रिरित्यर्थः। न च गिरिगंधरादौ यावद्रश्मिसंसर्गाभावस्य दिवा
पिसचादतिव्याप्तिः। तदधिकदेशावच्छिन्नसंसर्गाभावे व्यवहितत्वात्। अनिष्टचेवारविरश्मिगम
नस्वरूपयोग्यचेनापि देशस्य विवक्षणात्। न हितत्र कदाचिद्रात्रिव्यवहारः कदाचिन्नेयस्ति। येनैवमप्यव्या
प्तिः स्यात्। रविरश्मिपदं बहुलतरश्मिपरं तेनोश्मिसचान्ना संभवः। न च वह्निप्रविष्टानां रविरश्मीनां
रात्रावपि सचादसंभवः। तेन साक्षात्शुबिनाशितेन तदा तन्नाशेऽपि तद्वारं न क्व परमात्मनि स्तदा रं

साधुच

भावा अनभिभूतचेन विशेषणाद्वा। यदिचसौ रतेडासस्त्रसरेणवोपिशत्रोयंर्त्ततइतिमतंतद्वारत्रि
पदंप्रकाशकमात्रपरमवर्गंतव्यमिति। ननुनिरस्तरविकचमेवकान्तस्यरात्रिचंन्ताघवात्। अनः
संध्यापिरात्रिरेवधर्मशास्त्रेष्टयगुपादानंचगोबलीवर्दयायेनदोषातिशयप्रतिपादनार्थ
मिचस्वरसादाह। पदेति। न्यस्तोपइति। अत्रवत्प्रवर्धप्रतीतिरध्याहृतप्रचयेनैवांध्याहारस्याना
दूषणाच्चात्। कर्मचप्रतीतिश्चपंचमीपदेनैवकर्मणिपंचमीतिस्त्रचस्वरसेनतत्रपंचमीशेक्तेः। व
स्तुतो नन्यन्नन्यस्यैवशक्यतयापंचम्याकर्मचप्रतीतिर्नक्षत्रोपैवैष्टिचनैकोत्तक्षणायांयस्यानुशासन नवसु
व्यप्यर्थमिति तित्वायं। अनुशासनस्यशापकचेनतत्रपदान्तदर्थयोगरवत्तक्षणापिपंचम्यादेः। अ

या

यावच्छायिचादिति न पुंसकचानुपपत्तेराह यच्च रूपमिति परचापरचयोगिणविशेषो ज्ञातावसंभव
दन्यथावाच्ये। पराव्यापिकेति। साक्षाकारपदेति। साक्षात्किपत्तेनेन त्रिव्यचयासाक्षात्परदेग
हांतरात्रोक्तः। तेनतद्यदर्थमिति सूर्यपक्षेन विरुद्धं। पद्यप्यात्रोकास्यापितमः शांतिप्रतिनहे
नुचंतस्यतदमककचात्। तथाप्यभावसमुदायासकंतमोनाशंप्रतिपत्तिविप्रतियोगिनोहेतु
चेविवक्षयेद्दृष्टव्यं। साक्षात्कारपदेनैव पूर्वकचत्येव प्रयोजकतामश्रित्यात्रोकावयवसंयोग
एवोक्तस्तस्यान्नोकासकंतमोनाशंप्रतिकारणाचमरुद्धमेवेद्विष्टव्यं। वस्तुतः प्रामपद्वए
वतद्यदर्थमिच्छादिनाहेतुहेतुमज्ञावप्रतिपादनकथनं। सूर्यपक्षेनैव कृतेणामुक्तश्लोकयो

लक
५॥

जनयाहेतुहेतुमः। तथाहि किरणावलीविस्तारः किमर्थमित्यत आह। जगतामेतस्तमःशातय
इति। तकिमर्थमित्यत आह। अर्थानां अविवेचेनापेति तकिमर्थमित्यत आह। समार्गस्येति प्रतिज्ञा
आप्तयेति अस्मिन्नेति हेतुः। मोक्षसूत्रे रितियद्यपि मिथ्याज्ञाननिवृत्तेरुदीच्य चेन्न न प्रमाणा
तच्च ज्ञानजनकत्वं तथापि युगपद्भोगप्रयोऽवकीर्तनप्रमाणतत्त्वज्ञानस्य मिथ्याज्ञाननिवृत्तिसाध्य
च संभवादिदमुक्तं। किरणापरंपरं चेति। ते ज्ञानमयीमित्यत्र अमूल्येते ज्ञानप्रदेन प्रचोक्तेति न तदनेदेना
चकः। ननु कत्र परेदे कथं लिङ्ग्याशंकायां कस्यचिश्चाप्यधनमात्रां कनिराकरोति। व्यातेनोत्थि
ति भूतसामान्येति। तद्यैव प्रयोगदर्शनादिति चावः। तिङंतेति निपातश्च न्तार्थ एवेतादृशप्र

यादी

ग६

योगानुरोधोक्त्यत इति भावः। मतं वेदमेव समीचनं अग्रिम कल्पस्य शापकस्य चित्तविच्छेदादि निष्परचेनायुष
नैः। ब्रह्मपुरस्तात् तस्य मन्त्रोक्तिना ह मित्यादा विवेति दृष्टत्वात्। शापकबन्तादिति। निताबुध नमपुरुष विधानमे शापकं
तं त्रमतं त्रमिति विरुद्धं अतोऽन्यथा व्याचष्टे अ संम्यगिति। द्वातोति अत्र द्यः संसर्गाभावमात्रं तथा वरगद्वेषमो
ह तद्वै सनात्मकया वदोष संसर्गाभाववशु रषत्वमित्यर्थः। शयानस्य बोद्धस्य मोहवासनासचान्नातिव्याप्तिः। पुरुषप
दं वचदादावतिव्याप्तिवारणाप। केचित्तु समानाधिकरणसजातीयप्रागभावसहवृत्तिधूं स एव द्यपदा
र्थः। एवं समानाधिकरणरागप्रागभावसहवृत्तिरागध्वं स वं पुरुषवं प्रयेकं अमेण द्वात्रयेतायायै॥ पुरुषदं वका
तेऽतिव्याप्तिवारणापेति तत्रिंशौ ईश्वराव्याप्तेः। एकल द्वात्रयेनोपपन्नैल द्वात्रयेतासर्पकल्पनाभावोत्तरा। अगस्तावा
सहवृत्तिविशेषाणाध्याहारगोरवाच्चा। किंच सर्वाणित्तद्वाणानि कालेऽतिव्याप्तानीत्याशंक्यसंधेने देन तद्वा
नैना०

व

उल्लङ्घः
॥६॥

लोक

लोक

यः

यश्च

ताच्चनन्यसंबन्धेनचकातेसचनितिसामान्यतएवसमाधानस्याकारएवमुग्रेवक्तव्यचेनकात्तानिव्याप्ति
वारकविशेषोपादानस्यसंदर्भयुक्तिविरोधात्अन्यथासर्वत्रकात्तानिव्याप्तिवारकविशेषदानापत्तेरि
तिअतचेअत्रिष्टचेज्ञानवत्त्वसतीतिअदृष्टज्ञानताविकसिध्याज्ञानमदृष्टनास्तिअदृष्टसाधनंयकि
मपिनास्तीतिसामान्याकारंवीवदितंनदंत्योनाववनिन्यर्थःनचतादृशानिव्याज्ञानवानुकस्ति
त्रीषिकःतावन्मात्रंघटादिसाधारणमतोज्ञानचेसनातिमनुष्यःप्रकृतेप्रज्ञासावचनतयाप्रकृष्टज्ञा
नैसतात्यथोतो नन्देवेदावतिव्याप्तिज्ञानत्वंचतदासनावत्त्वमतो ननुसिद्धिदशापोशिष्टेव्याप्तिः
ज्ञानमांतरेयदिबोद्धव्यतदैतज्ज्ञाननिश्चिष्टेव्याप्तिरनएत्कात्तीनेतिनिध्याज्ञानविशेष

वत्वे

वत्

त

पक्ष
पक्ष ३

प्रामाण्यानिमानकृते येत्यवदनौ चारे व्यभिचारादवस्थ्यात् लोकशब्दस्य दृष्टार्थकत्वात् तत्ररूपफलव्यतिरेकनि
 श्चयात् नवतीर्थिकेन निःफलकर्म बोधैर्बोद्धव्यं वेदच-प्रमाणकृते निःफलकर्मणिसमस्तहेतोरव्यभिचार इति वाच्यं
 तत्राप्रामाण्याभ्युपगमस्य तत्रावश्यकतया तस्य च विषयविरोधेन वेदप्रामाण्याभ्युपगमविरोधितया तदा तच्छेदस्थित्यो
 क्तशिष्टतद्गणाभावेन शिष्टपदादेव तद्वारणात् ॥ अविगीतपदं च नाम म्यागमने व्यभिचारवारकं तस्य लौकिक
 चेनालौकिकपदादेव तत्राप्रसंगात् तथापि वेदिकप्रसंगविषयस्य त्रिश्राद्धे व्यभिचारादाराण्यतदिति बोध्यं ॥ अ
 लौकिकपदं च नोङ्नाचारे व्यभिचारवारणाया यदि च निःफलस्यपि विगीतचंदाः लौकिकाविगीतताचारचादि
 येव हेतुः वेदानिबिर्द्धानौपेक्षिष्टाचारपदोपादानवेदस्य प्रामाण्यात् तत्राविगीतत्वनिश्चयस्य नवा दिति
 दृष्टव्यं केचित्तु वेदबोधितव्यतां शिष्टबलवद्वैदाननुबन्धीष्टसाधनाकचंसाध्यं ॥ अतः श्रेयैर्नैवागे व्यभि

वाक्याति
 कमान
 चात् बो
 गमस्य च
 त्यवदना
 साधकस्य
 दृष्टार्थक

वि० प्रामाण्या २ ४२ त ३

आरवा राणां या विगीत च विशेषणं अगम्यागमने व्यभिचारवारणाया तौ विकृष्टं विशेषणं। शिष्टपदं च पूर्वोक्तं युक्त्या वि-
 नीतेनः फले कर्मणि व्यभिचारवारणाया तदर्थं फलस्य धनता तौ भ्रमरहितं च संग्रह्यं च निरुक्तं तु शिष्टं च व्यवहारो-
 पपिकं वेदानुमापकं हेतौ च तस्योपलक्षणं च उपलब्धं चोक्तमेवेति वदन्ति। तत्तु वेदानुमापकं हेतौ व्याख्यान-
 प्रवृत्तस्य ग्रंथं चोक्तं व्यवहारोपपिकं चोक्तं निर्वचनस्य प्रवृत्तं चोक्तं व्याख्यानस्य संगतेश्चोपेक्षितं। यद्यप्युक्तं चारस्य
 पत्रपरचेऽसिद्धिः क्रियापरत्वे विषयतान्त्रयः क्रियाया एव जोडनादिरूपाया तौ विकृष्टेन तदव्यस्यैवावधार्यते। तथा
 पिताहं चारविषयक्रियाचादिति हेतुः। अथाप्युक्तं च प्रवृत्तं एव। क्रियापदं सरणं तु फले व्यभिचारवारणाया।
 महात्मे विकृष्टं चोक्तं प्रमाणां। पूर्ववत्तद्विषया विगीतं शिष्टं क्रियाचादिति हेतु रत आचारपदं क्रियापरमेव

जोडने

सिध्दाज्ञानदशायामसचेनायंतपदवेय्यर्थपत्तिः। नवतदयपदशायामतिव्याप्तिवारणाययंतपदं ध्वंसप्रागभावयोरस्यं
 ताभावाविरोधिमतवत्तंबनेनप्रकृततत्तद्गणकाणात्तदापितदयंभावश्चत्वेनक्षेपतादवस्थान्ताएतस्यदूषणस्यग्रस्तते
 वेद्यमात्राच्चदितिसिद्धे। तस्यतयदानुदानेपिसुत्रभवात्। तृतीसुतरांमयंतपदव्यर्थतातद्वारणीयस्य ध्वंसस्यसामा
 न्याभावभाववात्तद्विदिकु। निषेधेति। यद्यपितदा तस्यशिष्टत्वेनद्वितीयाचारः अविगितचविशेषणप्रक्षेपादेववेदानु
 मापकहेतौव्यभिचारसंगतान्। तथाप्यस्मिन्कृतश्रुतिविशेषबलेनतन्निरपेक्षवेदानुमापकचनादिदमुक्तं। वस्तुतो नि
 ष्फलत्वेनयददनाचारेऽप्रसक्ततयावेदानिषिद्धेतदासक्तस्याबोद्धव्याप्युक्ततद्गणाज्ञातवेव्यभिचारो नवत्वेव। नचा
 लौकिकपदादेवतद्वारणं। बोद्धव्यमशान्तरास्यस्यतादृशाचारेतथापि व्यभिचारसंगतद्वितीयाचारवारणोपाय
 स्यानुपदमेववेद्यमात्रतया तादृशज्ञानान्तावंप्रत्युपजीयाच्चाह्वायवच्च। वेदेयादिवमेवशिष्टचमुबितनियन्ति

अनद
॥ ८ ॥

विप ॥ ५ ॥

॥ ५ ॥

संध्यायसिद्धीतयति। तदापाति। नचाभ्युपगमस्य विषय। चे-आचारदशायां ससं-जगुपुपुन-हृता चेनवातिव्यापिरिति वाच्यं
वेदशास्त्राभ्युपगमसमानकालीनयावत्तद्विध्य-न्यगमनादिसं-जगुपुपुन-हृता चेनवातिव्यापिरिति वाच्यं
कस्यविज्ञानावदति-जावः। शिष्टाचारस्य व्यधिकरणतापरिहर्तुं प्रायागमाह। एवं वेति। अत्रैवैयवं
दनायाचारेव्य-निवारवारणापशिष्टेति। तदर्थश्चोक्तं। एवानेवाविमितपदादेवतद्वारणं। निषेधस्य प्रसंगपूर्वतया तत्र
चैवैधरागप्रसंगयो-नावेन वेदानिर्हृत्तया विगीतसत्त्वात्। नचभ्रमादेव नैप्रसंगः। भ्रमेण प्रसक्तं निषेधक
तेन स्यात्साधयेपि निषेधापत्तेः। किंचैवं शिष्टपदवैयर्थ्यापत्तिः। चैयवं दनादीनामपि विगीतचैनावि-तपदा
दादेवतत्राहसं-गात्। नचालौकिकपदादेवतद्वारणात्। किंच स्यलोकवगवत्तवदनीष्टाननुवचिधीष्ट
साधनताकचमात्रपरत्वात्। प्रमापितत्वात्। नैवेमरजुनकनक्तनो-जनेव्यनि-वारादिति वाच्यं। बोद्धागम

॥ १ ॥

॥ १ ॥

य०

एतच्चालीनमिथ्याज्ञानात्तत्ता नवमादायबोद्धुं नमतिव्याप्तिरतः कर्तुं नस्मिन्काले इति तेनय कालीन
स्यमिथ्याज्ञानस्यात्यंताभावस्तस्मिन्कालेशिष्ट इत्यर्थः बोद्धुं कालीनतादृशमिथ्याज्ञानप्राग
भावस्य जन्मांतरा पश्चिष्टतादृशाया मपि सत्त्वे न बोद्धुं तादृशायां निव्याप्तिरेतच्चालीनस्यप्रतियोगि
विशेषतायादियंतघटं नवमिथ्याज्ञानदशायांत कालीनताया अयथावदयंताभावस्तस्मिन्नात्मनि अयंता
भावपदं च प्रतियोगिविरुद्धाभावपरेः प्रातामिथ्याज्ञानदशाया मपि अवहेदकांतरेण तदेयंताभावस्य
चान्नातिर्यक्तिः नवज्ञानत्वे सतीत्यस्य तद्वा सनापरचे शयाने बोद्धुं इति व्याप्तिः मुख्यार्थे चेप्यन्यादृशज्ञानकाले
तत्रैवातिव्याप्तिरिति वाच्यं एतदुपलक्षणस्य निर्विह्वलत्वादिना ग्रंथे तेनैवार्थतो बन्ध्यमात्तं चीत् अत्रैव व्याख्याने सार्गाधकालीन

म३

२०
 शिष्टेऽप्यसिः प्रतियोग्यप्रसिद्धिरिति पूर्वगं कृत्वा इति नैव निश्चितप्रतियोगिप्रसिद्धोद्भूतलीयमिति। केचित्तु एतन्कालीने-य-
 त्वेता-भावविशेषणं। एतच्च प्रतियोगिसमवायिदेशेऽप्यवच्छेदकसमपक्षेदेनायता-भावो वचनेन इति मते बोद्धव्यं
 जन्मांतरियतादृशमिथ्यानायंता-भावमादाय बोद्धव्यमिति वा रागा येन कालानेति। अं समादाय बोद्धव्यमिति वा रागा
 रागायंतेति प्रदेवदंतितत्त्वं। इतरजन्मनि बोद्धे तं कृत्वा निश्चितेऽप्यसिः। न वत दाप्य त्वंता-भावो वचने प्रतियोगि-
 वत्तत्राग-भावस्याप्यंयंता-भावविरोधात्। अस्तु वा यथैक्यं विभ्राम-भावस्यायंता-भावो विरोधपरिज्ञापयेदं
 तद्वत्तां तथाप्यनुपपत्तिस्तथाहितादृशमिथ्याज्ञानायंता-भाववानिति कोऽर्थः। द्वियकिंचिन्नादृशमिथ्याज्ञानायं-
 ता-भाववान्। अथैवायंतादृशमिथ्याज्ञानायंता-भाववान्। इतनादृशमिथ्याज्ञानचायंतिनप्रतियोगिकायंता-भाव-
 वान्। आधेस्वावृत्तिप्रतियोगिकायंता-भावस्य बोद्धेपिसचेनातिव्याप्तिः द्वितीयेयावत्तादृशमिथ्याज्ञानसंसर्गाभावस्य

न०

लाघवेन

का०

तिमानस्येति तथा च मासत्वाप्यज्ञाति विज्ञेय एव तस्य दत्ता कृता वृद्धे दक इति भावः - अविनिगम इति । तथा च क
येकस्मिन्मपिनमस्कारपदवाच्यमिति भावः । तावतापीति । ज्ञातिसां कृष्यान्काधिकारिकयोरेकाज्ञातिरिति विनिगम
नविरेहेण तत्तदसाधारणज्ञातेरेव निमित्तचेष्टानवृत्तिज्ञातेरेव प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन ननु नयेन नमस्कारपदवाच्यमिति त
तिभावः । कथं तर्हि ताभ्यां तदनुमानमते आहः ननु तातैरपीति व्याप्याननुगमस्य दोषत्वादिति भावः । अनुमानं चाप्य
ज्ञानविज्ञेयस्वरूपवान्यं अनुमादाद्यहेतुककेशिरः संयोगकारिचादिधैवं क्रमेण दृश्यं । मनसेति मनोव्याप
रोत्तरार्थः । तेन मूलस्थे मनोभिरियजनबहुवचनविरोधः । ननु चेष्टाशब्दयोरन्यत्र तादृशज्ञातिस्वीकारे विनि
गमनाविरहवच्चेष्टाज्ञानयोरन्यत्र रक्तसाधारणज्ञातिस्वीकारे विनिगमनाविरह एव । तेनैः पदव्यापारत्वाच्च ताव
त्त्यनर्थगुतरानि यस्मिं हृदि निधायाहेकेति । अन्यथापि अस्वरसंबन्धं सति ताभ्योऽसक्तदुष्टारितादप्यर्थव

त०

तर०

यलो धो नव येव असति त्वं वृत्तिकृत्य नमपिन स्यात् रबी जा भावादिं प्रवृत्तिं तथा च जाति त्रय निष्कपल कृतं संकर
 संकर नयेनोक्तं चैरण् चया पानंत जाति स्वीकारात् तासां सर्वो सां सत्त दुश्चरितं शास्त्रस्य पदादेवोपस्थि
 तिरिति ग्रंथकृती मत्ति सैधिरिति। यदि तु स्वापकं बोध नानु कूलताय के दक जातिम च मनुग तमेव नमस्का
 रषदशकता व के दकं तदा सम्पगेवेति स्मर्त्तव्यं। अतामचे मेवेति। स्वगत रूपस्थाप्य समुदाय प्रविष्ट चरम
 समुदायिगत सौवायवधानस्य कावायवा दन्यथा नुक्ता ज्ञानी चत्रापि अथम कव र्से योगस्य चरम कवल संयो
 गव्यवहित चादन च पापतिः। अत तेव द्यो रधिपुणा मयो अत पस्थाप्येन तादशमव्यवधानमस्येवेति भावः। न न्ये
 व पूर्वदिन रुत भोजने तदिना रुत भोजने च देव दत्त भोजनं नाव्यवधानेन च पक्षदत्त गच्छति देव दत्त पक्षदत्तौ नुक्ता गच्छति
 अथोपनिः। यदि च तदा क्य बोध इत्यन्य बोध विषय यत्किं गत मेवाव्यवधाने अथ यदा यो अत तेव देव दत्तस्य भोजन पूर्व

धो कवृत्तनमिति वाक्यार्थको ध्वनि-नो ज्ञानको नाव्यवधानमिति न तादृशः प्रयोगः इति मतं तदे श्वरप्रमाणे यथाप्यन्यथा एव। अ-
 यस्त्वक्तव्यविज्ञाता यस्मिन् न तस्मिन् च मेव व्यवधानं स्यात्। तदा ज्ञाने पानानंतरं तदुद्घपाने अस्मिन् तद्वत्तं पी-चागच्छतीति प्रयोगात्
 तिरित्यतवेराह। पदेति। सायेति। कर्त्तव्यसंग्रहापेक्षया मुनिप्रमाणं कर्त्तव्यमुनिप्रमाणमापेक्षेया चे श्वरप्रमाणमेव व्यवधानमस्येवेत्यर्थः। तवे-
 रं मुनिप्रमाणसंग्रहः प्रवक्ष्यते इति वाक्यार्थ इति भावः। पूर्वकाले च मात्रायां चादि-
 चागच्छतीति प्रयोगापत्तिः। तथा विवक्षायां मिष्टादिति भावः। अत्र मीमांसाः। न वीना इत्यत्रास्वरसोद्भावने। तद्वत्तं ज्ञेयं अतीति बले नाव्यवधानं
 किं ग्रह एव। न हि च्छाब्दतत्त्वप्रतीतिर्नो ज्ञानसाधनमनयोः अतीतिरपि तु ज्ञानमात्रापेक्षेया बलवत्तत्त्वस्मिन् सत्येव प्रवृत्तिरिति। अ-
 तएव को तः कारणताग्रहोपि न च्छाब्दतत्त्ववहितो ज्ञानरूपो गय-नावादसंभव इति वाच्या। स्वार्थे कुलक्रियानंतरितवस्ये वा व्यवहितपदार्थचा-
 तः अस्मिन् चैवाद्यै च व्यवहितपूर्वकालस्य प्रत्ययवाक्यस्यापेक्षेनेना-नेदा च पश्चिमतत्त्वपेक्षेया तदिदं मव्यवहितं च व-येव। अ-यथा प्र-
 यवाक्यकालप्रत्ययेन शातायाः स्थितिक्रियायाः कालानाकांक्षितत्वाच्च येनेना-च पानुपपत्तिः। न व-म्यर्थावरुद्धस्याप्यपदप्रतिपाद्यतया त-

था

ती

सप्त

पर्याय

दे नपोस्तत्प्रवृत्त्यैवेति सहसं न वेत्यभिप्रायः तपो देहपतायाश्च नियंतुमशक्यत्वादिति॥ अत्र वदंति॥ निन्नकात्मीनप्रपत्नसाध्य
चमेव क्रियायाः प्रधानचं न तु निन्नप्रपत्नसाध्यचं स्वरूपां हरति न गवा निन्यादो न दसा वा॥ प्रपत्नगतं च निन्नकालं च
क्रियाया मेव एवं च भुक्ता व्रजतीत्यत्र ब्रजनं च यसा मानकालं सति विषयचे ज्ञेयस्यावागते पूर्वत्वे धीरा द्देपादिति॥ वस्तु
तः क्रियागतमेवास्मानकालं च वा अपूर्वच धारा द्देपादिति तदेव प्रधानं॥ मिथ्यास्त॥ प्रधानचं न समानकलकचं नोप
स्थाप्या क्रिया मेकः कर्त्ते के दानकरोति तादृश क्रिययोः परिज्ञाये वैवक्तुस्तार्थ्यमिति तियमः॥ तथा च तादृश
तात्पर्यादोपादेवता दृशप्रतीकपपत्तौ न पूर्वचैराक्षिः॥ यथा सिद्धसाध्यसमन्निव्याहारे हेतुहेमं ज्ञातव्यं प्रतीति
व्यस्यति वतात्॥ व्यस्यति नानादिता यर्थमेव॥ अतवाग्रे विस्तृत्या श्रैकां समानकलकचमिथ्या शक्यपदानरे
ता समानकलकचप्रतीतो युगपदेकस्य गानिष्ठिनः॥ त्रीयादौ व्यतिवारादुक्तव्यस्यति नंगमेवावेदपि स्थिति

वृ३

१२॥

नवेत्तु कस्यपि तत्काश्रययोत जीवे न व्यवस्था पर्यन्त शेष सांधानः स्यादिति वाच्यं। ताम्यर्था द्वे पादे वत क्त्वे रिति वदं
ति। ननु निम्न काल च वृत्त न पूर्व काल चेनाय्य पपन्नमिति कथं भोजने नियमतः पूर्व च प्राप्तातिः। ताम्यर्था द्वौ द्वौ
पपक्षेपि नियमतः प्रतीयन्तु पपत्तिरेवेत्याशंकते॥ अथैवमिति॥ वृत्त न क्रियाया अपाति॥ ननु तत्रार्थवत्
मान काल विरुद्धेने पूर्व कालाच्च यस्य बाधा भोजने तदन्वयः स्यादिति चेन्न। वृत्त न कालस्य वर्त्तमान चेप्यन्यनि
रूपित एव विरोधात्। भुक्ता जगामेत्यादौ तथाप्यप्रतीकाराच्च। ननु कालेन पदैश्च नियमत एव प्रयुज्यते इत्यत आह॥
नचेति। स्वैच्छाधीन प्रयोगस्यानियमादिति भावः। ननु क्वेति। क्वावाच्यस्य समान काल चस्य अन्वयार्थान्नपनिप
मानो न प्रयोक्तव्यो बोध इति भावः। भोजने कपलक्षणां भोजनेन क्रिये समान काले क्वे इत्यपि नानुभूतवत् इत्य
पि दुष्टम्। अस्मिन्निति। स्वनिम्न काले न समानाधिकारान्तरमिदं न्य च क्वावाच्यं। स्वपदेन चोक्तं प॥

३२

प॥ १२॥

चाद्रु ज्ञन कृतिरुच्यते। एवं च व्रज न कृतिभिन्ना कालीन सप्तमा नाधिकरणा न कृतिमज्ञ न्ये चो ज्ञ न मिति च ये व्रज न
रे) स्य विशेषा चात्र। भोजनस्य विषयं चा तत्रैव। पूर्वोक्त्यति भावः। ननु प्रधान चे नो पस्थितिः। शाब्द बोधे तत्रैव हव
आक्षेपो नुमानं तत्र च व्याप्तिपक्ष धर्मते पो निवाम क चादिदमपु क्तमिति चेन्ना न ह्येदं न इव परम ज्ञे शाब्द न स्म
पस्थितं न शाब्दं बोध विषय इति नियमः। तथा च द्विपस्यापि पूर्व च स्य शाब्द एव बो ध इति तत्रो क्त नियाम क
संभवात्। वस्तुतो व्रजतीत्यक्षेप प्रययार्थ काला वरुहस्य व्रज ना दर्न काला कां दो तिन द न वरुह चो ज्ञ ना दा वे
व पूर्व काल चा न्वयः। आक्षेपो पस्थित स्यापि शाब्द बोध विषय चात्र। न येवं तदा नु चो ज्ञ गामे यत्र चो ज्ञ न स्य
पूर्व का वरुह तया कथं कात्रा न्ययो पस्थाय पूर्व काला न्वय इति वाच्यं। अतः तत्र य ये स्थाप्या च य बो ध स्यैव प्राथमि पर
काला तदा शाब्द स्य चान्य गतिक ति या तत्रा भेदा न्वयात्। अत्र काल

१३ संबन्धिचेनानुपस्थित एवाचयसंभवतद्वरुहोपस्थितिकाचयबोधकत्वेनायां बीजाभावात् न चैवं पचते यत्र
 कागतिः एकत्र तथा व्यक्तम् ॥ न्यत्रापि तथा चात् ॥ एवं च प्राधान्योपस्थितेरेव अचिकृत्यतेरसंबन्धिचेनानु
 पस्थितेरेत्येवार्थ इति ॥ तदपेक्षं तन्निष्ठं ननु न वेदेव यदि नियमत पूर्वस्यैवान्देषः स्यान्न चैवमस्ति ॥ निम्नकाले च ३
 स्योत्तरचेनाप्यपत्तेः ॥ एवं चोत्तरचस्यापेक्षा कालसंबन्धिचेनानुपस्थितेनोत्तरवदतदचयेनियतपूर्व
 चेप्रचयानुपपत्तिरेवेत्यपरितोषादाह ॥ अयमिति ॥ तथाच नियतधीरसिद्धेवेति तात्पर्ययोग्यताभ्यां
 केचिक्वस्यविदचय इति भावः ॥ सांप्रदायिकचासंप्रदायसिद्ध्यादिर्र्थः ॥ अनेकक्रियेति प्रथायनु
 स्थाब्रजतायस्यैव नियतपूर्वचधाः सकसिद्धानुपपन्नैव ॥ मुख्यव्यादापेक्षजेव कदाचिदुत्तरस्यापि प्र
 चयानुपपत्तेः ॥ न योक्तं निधामकं मुपस्थितिं विना तात्पर्यस्याग्रहार्थं ॥ योग्यतायाश्चात्रोपपन्नतुल्यचादि

तिभावः। वस्तुत आक्षिप्तस्य शाब्दान् यवो भविष्यच्च मेव न शास्त्रीति न्यायात्। तथा वाक्ष्ये। नुमानमेव वाच्यं। तत्र
विशेषचस्य कालसंबन्धे चेन्नोपस्थितचस्यवाननिवासकंचेव्याप्यादेरेव तत्र नियामकचादिति सिद्धांतिनस्ता-य
र्षे। किंचिन्निकालीनचस्यरुतिगतस्य क्रियागतस्य वा श्रवणचपूर्वत्वमेव। श्रवणमस्तु। निन्नकालीनत्वपूर्व
कालानचयोः शक्त्यविशेषणानुमानकत्पनागौरवात्। तथा वसमानकत्तृकचमात्रवाचकचेऽवश्यस्तीकार्थ
सर्वहानयेति। नानेति। एककालानानामिति शेषः। तस्मादिति। एवं कृतः पूर्वचोपस्थितो प्रत्ययस्य वृत्तस्य र्थगत
स्वार्थबोधकचकस्य तेरेव पूचप्रताति नियमशतित्वावः। उन्नयमिति। समानकत्तृकचे पूर्वचचे यर्थः। कथोरिति।
यर्मभेदानुपहितधर्मभेदविवक्षयादिवचनं। विशेषणविशेषभावमिति। नभेदांशस्यानन्यत्वं
चेमिच्छात्तकाराभ्यां कृत्तुमिच्छान्यपचमात्रिचेदमन्यथातस्यापदार्थचेतदभेदस्य वाक्यार्थचाभावात्। वस्तुत
स्तयोः ततिमात्रवाचकचेपि सामानाधिकरण्यमेव वावरायति। तथेयं। नच समानकत्तृकस्याशक्यचे वैशेष्य

समस्त
॥२॥

तिवैजोभुंतेतिवैजोभुंतेतिप्रयोगाप्रतिः। समानकटकचस्यावायचोविस्तृतस्तोदृशक्रियायामेव
प्रत्यक्षसाधुचात। भोत्तेवृजतीयत्रुमनप्रत्यक्षेवेति। मुख्यमिति॥ प्राद्विप्रस्यापिपूर्वकालचस्याविप्रधानक्रियया
मेवाच्यप्रभूपगमेनानन्यगम्याचयापिस्वीकारादितिभावः। अनुभववृत्ति। तथायानुभवात्रनिगमकइतिभावः। तस्मा
दिति॥ नवैवंप्रत्यक्षानांप्रत्यक्षार्थान्वितस्वार्थबोधकभंगापत्तिः। सुखिभक्त्यैवतयानिमस्वीकारात्ननुत्ताना
न्यतःआख्यातोपस्थाप्यसंख्याच्यप्रत्यक्षकर्तृरिषंभवेनव्यभिचारात्। भोजनस्यापिप्रतियोगिचेनानंतर्थाच्यिवाच्यननुत्तथा
प्यनुपपत्तिः। तथाहिअनंतर्थाच्यितिरूपितंवाशकक्रियानिरूपितंवाआपेप्रतियोगिचेनानिप्रत्यक्षप्रत्यक्षार्थान्वयः। नच
यानंतर्थाच्यंतयासतिरुतेःपक्षेकदेशतयाक्रियायामच्यपत्तेः। अतएवाच्यार्थान्वितचेनोपस्थितक्रियायाःतच्यनाहिके
तेचनच्यपत्तिः। नचतेयैवप्रथमंभोजनानच्येस्वतन्त्रमितिभोजनानंतरुत्तनरुतिमानिच्यनच्यप्रतिवाच्य। एकःस्वार्थान्वय
मपरपक्षार्थबोधविचातद्विशिष्टपरस्वापच्यबोधकचस्यावदेः। अतएवतिरिति। मेवाप्रथमंतेयैवाच्यान्चापान्। तथाचभो
जनकर्ताभोजनानंतरुत्तनरुतिमानित्यच्यःनचभोजनस्याभयान्वितचंदोषः। पदेनेपाहोततीयोपस्थाप्येकरता

विषयः

जयवाचकस्य विशिष्टे प्रकर्षे विष्टे तद्गता तद्वाचकस्य सन्मते तु तद्गता विरोधस्यादुषण
 तपात्राक्तोपस्थितस्य जयस्य तद्गतायापस्थितस्य प्रकृतस्य जेदाचयात् प्रकृतजयप्रतीतिरि
 चर्थः। नचैकपदोपस्थाप्योपरोच्यो न दृष्टति वाच्यं रिधोगुती चोपपारगतवर्तमानं च यद्वा
 नात्। नचैकपदोपस्थाप्योपरोच्यो न दृष्टति वाच्यं। अदरी नमात्रस्याप्रयोक्तृत्वोक्त्यो न। अनुनाव
 कचे शक्तवत्प्रयोक्तृत्वोक्त्यो न। ननु तान्द्विगिकचा नावस्य। नचैवं प्रकर्षमात्रवत्तद्गतास्तं किंचिदपि
 र्यतल्लक्षणापेति वाच्यं। तथा सति सैर्गोच्यः स्यात्। नच संबन्धिचेनानुपरिष्ठितयोस्तादृगर्थयोः। अ
 तएव गंगायास्तारस्य च तद्गतायाचोपस्थितस्य गंगापदे नान्यपदोपयोगमातीरचप्रकरिका

ला ३
 च २

र्थ

आख्यातौ कृता विष्टसाधनचान्दस्य लङ्गर्थवर्तमानचान्दस्य च दरी नात्। नचैपदेन वृत्तिद्वयोपस्थापित
 पोरोच्यो न दृष्टति वाच्यं। ५

॥ अहो हितेदिक् । प्रादेशिति । तथा च ताम्रपत्रे ग्राहकचमेव धोक् । नित्यर्थः । न चैवं विनक्तैरेपि कर्मचादौ ताम्रपत्रे
 ग्राहकचमेति कस्मिन्निवाच्यं । तथा सति गंगायां द्विरेफरूपस्य ताम्रपत्रे ननु भाविकचापः ।
 न चिः । विनक्तैरेपि कचात् । प्रकृते श्रुत्या दधिकचे नाननुभावकचात् । ननु तवापि नीलो द्विरेफरस्य
 स्य विनक्त्यर्थः । विवक्षायां ननु भावकचापतिः । कर्मचा विवक्षायां द्विरेफरस्य ताम्रपत्रे चा
 दिति । ननु तदिति । न चैवं राज्ञपुरुषरन्तु प्रापञ्चो वाच्यः प्रयायिका स्तिवाच्यः । तत्र पृष्ठा स्मरणात् न व
 र्यकचात् । अत्रैप्रचस्य केवसाधु चेन्न निराकांक्षतया च धातु स्मरत्तस्योदर्यकचात् । अतए
 वसाधुचाप्येव त्रपदस्मरणात् न वर्यकं तत्र तस्येवार्थप्रयापकचे पथादधिपश्येयमत्रा तत्र विन
 क्तिं विना तस्यासाधुचात् । निराकांक्षताया च । तदिदमुक्तं चातुलोपमज्ञानतापिति । प्रक
 र्त्तत्वात् । तदिदमुक्तं विशेषादिति विशिष्टस्यानर्थोत्तरचेपि । अत्र प्रकारकप्रत्ययार्थः । ॥ १॥

पतिप्रयत्नमावपज्ञानतामधप्रययः कदांश्चिद्विज्ञानमादितिध्ययः देवास्मरणां तत्रकागतिरितिवेदेकत्रनीति

138
०२ (R)

पतिप्रय
विज्ञान

1195

सिद्धिमात्रकरोति। स्तत्र इति। प्राप्य स्पृश वृणोति तस्य। ननु प्रवक्ष्यते इत्येव कथं न तद्विषयत आह। एतेनेति प्रदार्थे
सादि विना निधेयप्रतीतिर्न स्यादित्यर्थः। महा मिति। उद्धोधेन महत्त्वं तत्त्वविषयकत्वं गुणैर्गुणानं गीकारात्।
तद्वदिति। उद्धोधेन न च त्वेव विषयमत्र प्रवृत्तिरुद्धोधस्य सुखदुःखाभावोत्पत्त्यादित्यर्थः। इत्यत्रेति। मोक्षतनकतया
तत्त्वज्ञानं ज्ञेयः पुरुषार्थः तज्ज्ञानकतयाऽत्र प्रवृत्तिरित्यर्थः। ननु तस्य भावस्तत्त्वं तथा च प्रदार्थानां तस्य भाव इत्यनेन
तत्प्रदार्थानां नावोधर्म इत्येतावन्नेकोपपत्तेश्चेत्यत आह। तत्त्वमिति। नायं शब्दो यो गिको पितृवना रोपिते रूढ इति ना
यं ननु बोधने यत्र ना रोपितो विद्यमान इति यावत्। सतस्य तत्त्वमिति पर्यवसानं न च तस्य ज्ञानं तत्त्वज्ञानं मम
चित्तवत्तेदज्ञानमिति चेन्न। धर्ममात्रवादिना तत्त्वपदेनात्रेतरजिज्ञासुत्वं ज्ञेयं धर्मस्य अहंतात्वेन तत्त्वज्ञानं संकीर्ण
इति। साक्षात्कारविषयीकृतज्ञेय इत्यर्थः। प्रत्यक्षे विज्ञेयैवैधर्म्येता नापेक्षानां इत्येवमुक्तं तस्मात्प्राप्तं शक्यं। मिश्र

३८

तत्तं सा ^{त्रि}कात्का सा विषयान्नत जेदत्वं अतो यत्वं का जा का ^{११}गदय दत्त स्यैव विशेषणं। मिश्रान्न तत्तं शरीरं
रपि। एतेने नो यद्यपि परार्थधर्मैः तत्र तत्तु सत्त्वे उन्नय पदार्थस्य प्रधानतया धर्मत्वदानस्य मोक्षजनकत्वं प्राप्तं तथा
पि इवेत्यादिना चैराद्वयादिदानस्यैकैर्न कत्वं तानां श्रुतावप्यात्मन एव श्रवणादि विहितेन कान्तत्वस्येत्य
र्थः। यद्यपि तत्त्वदानमात्मन एव मोक्षोपयोगिनः ^{१२}मिथ्यादानस्यैव संसारहेतुत्वात् तथापीतन्ने ददान
स्य ते त्वदानतया दत्तत्वेन दृष्टिवादयो पि हेया इति जावः। अत्राको नाश्रुतानोपवसिति स्तु छत्वा दितिके १०
विज्ञानमने निरासाया हा अत्रावस्ति ति स्व रूपवान् न प्रमाणिकः। अथ क इत्यादिव तत्त्वदानविषयतया न
त्वं तत्राप्येव मोक्ष एव फलस्य निश्चयस्य आवाव रूपत्वादित्याशयः। तेषां निधाने हेतुमाहा प्रतियोगाति
प्रतियोगि निरूपण शास्त्रांतरं तत्र प्रकृते न्यायदर्शनं तदधीन निरूपणादित्यर्थः। नन्वेतावता सुपगा

मसिद्धांतसिद्धत्वमनावेउत्तमंनवेतदास्याद्यदिस्वतंत्रोऽनावो धिक्ततस्यादिति स्वतंत्रे धिक्ततत्त्वमाह। उत्पत्तीति। प्रा
गजावकतएवोत्पत्तिरिति न द्वितया प्रागजावो धिक्ततः किनाशवितायां तु ध्वंसं प्राधान्ये नेवाधिक्ततः वैधर्म्यं
धनेन्योन्यानावाप्यताम्रावावधिरुतौ वैधर्म्यस्य व्यतिरेकिहेतुः तयातसाध्यतयान्योन्यानावस्य। व्यतिरेक
व्याप्तौ साध्यहेतोरुत्पत्तानावस्यस्वीकृतत्वादिति जावः। अस्य पुणमसिद्धांतसिद्धस्य प्राधान्ये नाननिधानं न्या
यदर्शनैषमसंरुद्रियं त्वस्य दृष्टमिति हृदयो नान्वृष्टसाधनताहानं प्रवर्तवृत्तचरास्त्रेतस्य मोक्षे प्रयोक्त
कृते पिहनुव्यानावादत आह। तेनेति। लाघवेन प्रयोक्तृकताहानमेव प्रवर्तवृत्तमिति जावः। अविज्ञाननि
यसायं प्रवृत्त्यनुपपत्तेराह। निःश्रेयसमिति। निवृत्तिमात्रं घटादिनिवृत्तिसाधाराणं ह्यखनिवृत्तिश्रुतं
दितायां दृष्टाया मपीति। आन्यत्तिकीति। यदन्तरं यत्तत्तन्निवृत्ते तद्यते सा ह्यखनिवृत्तिमोक्षद्वयमाशयः।

वेतोमो रुदशायां दुःखनिवृत्तिस्तत्वे दुःखार्थः। तथा चाग्रे रूपस्यैव मोक्षत्वं मनुमुच्यते निति नाकौ। न तु तत्त्वानि
कृत्वे विवादाभावात् दुःखार्थः। मलांतरोपमासानुपपत्तेः। कंठकादयो दुःखहेतुतयानि केवलं दुःखकारणं चात्मा।
तथासौ पि निवृत्तचित्तपरतितन्निवृत्तिरेव मोक्षहेति बौद्धमतमाह। केवलमिति। आत्मा विआत्मेव दुःखत्रयानसि
तुत्वात् केवमात्मन एव निवृत्तौ यत्तु विवृतस्तन्निवृत्तावमोघं सतामृषिदुःखाहेतुत्वादित्याशयः। यदि मोक्षदृष्टाया
शरीरादेरात्मतया निमित्तस्य निवृत्तिरुच्यते तदेष्टा पत्तिरथ शरीरादेरतिरिक्तस्वतदा तस्या प्राप्ता एव निवृत्ति
रनुचितेति प्रमाणावाच्यं शरीरादिनिवृत्तवत्प्रमाणं शरीरादेरात्मतायां स्तनपाने रागा नुपपत्तेस्तस्यैव साधनता
दानसाधन्याशानस्यानुज्ञवत् कासेन वेन स्मरणरूपस्यानुज्ञवत्साधनतया श्रवणं न्यनुज्ञवा श्रयतया शरी
रादिनिवृत्त एवात्मा। यातीत्येवं रूपं एकं वनित्युत्वादित्याह तेषामिति। ननु शरीरादिनिवृत्तस्यैव नात्मनो निवृत्ति

रत आसा अथेति । दग्धेति । यथा ॥ न जदे धनं विनाशय नश्यति तथा मिथ्या ज्ञानं विनाशय मोहे मोहका जेतत्कृतानं
नश्यत्यर्थः । ननु प्रथमतः पाठाज्ञानेनैरपुरुषार्थत्वात् । बुद्धित्वा अथमित्यर्थः । तथैवैतेषां सिद्धांतात् । अतो यमि
त्याकारकज्ञानं प्रवृत्तिः । विज्ञानं तत्कारणं माह । मिति विज्ञानं मातृय विज्ञानं तदेवानुपपन्नं धारयानं तं मोहवृत्तिं के
र्षा विज्ञेयानां मतमाहा । येपि । एतेषामपि मोहदृशायां दुःखनिवृत्तिरस्तीत्याह । तेपि । तन्निवृत्तिं दुःखनिवृत्तिं । अ
हममित्याकारको धारयानं तौ ज्ञानं प्रवाहो मुक्तिरित्यंशस्त्वमुपपन्न एव मोहदृशायां कारणस्य शरीरस्याप्येका
यस्य ज्ञानस्वात्पुनर्भवो नर्हत्वादित्याह । नवेति । ननु सोपपन्नवतानत्वेन शरीरत्वेन कार्यकारणभावो ननु ज्ञान
त्वेन तथा वानुपपन्नवतानं मोहस्वरूपं शरीरं विनापि स्यादित्युक्ते । उपपद्येति । एतावता मोहस्वरूपं तानं शरीरा
ज्ञानमित्युक्तं तत्रोपपद्यते मोहस्य शरीरसाधत्वादित्याह । अनुपपन्नवत्स्येति । मोहस्येत्यर्थः । तदेव ह्युक्तेति ।

ननु शरीरं ननु शरीरं स्वमोक्षं न कृते न प्रमाणमत्र आह। तस्येति। मोक्षस्येत्यर्थः। एवं च योग्यास्तस्य मोक्षं न कृते
 तायां श्रुतिमिदं त्वान्नस्य शरीरं विना नुपपत्तेः शरीरमपि मोक्षं कारुणमिति ननु स्वमोक्षं त्वे शरीरासाधत्वं विदितं
 तत्साधुतायां कथं कारणं विना कार्यमिति ननु न प्रमाणं नुपपन्नमोक्षं। पितृनुपपन्नमात्रमिति नावयन् ननु मो
 क्षं शरीरनाशको न शरीरजं न्यतः तत्र आह। अन्यथेति। यद्यनुपपन्नं विना संस्तति मोक्षः स च शरीरनाशक इत्य
 र्थः। शरीरस्याप्युपपन्नकृत्या तं सत्त्वं नानुपपन्नं विना संस्ततिरिति शरीरनाशो नुपपन्नं विना संस्ततिः जा
 तायां च तस्यां नाशिकायां शरीरनिवृत्तिरित्यभ्यो म्याश्रय इत्याह। शरीरादिति। शरीरस्यावास्तवतया नमोक्षं का
 रणत्वं मिदं शंकते। अन्येति। वेदोति नामिति। आत्मेव केवलं दुःखरहितो वर्तते इत्यत्र विवादात्तदर्थः। अवि
 द्यातन्निवृत्त्यो विवादसत्त्वात्। न च केवलं इति पुष्टिगणपतिः। केवलं केवलं दुःखादिरादित्येयथा स्यात्तथावत्

तदतिक्रियाद्विषयत्वात् न पुत्ररति। पुत्रो न पुत्रतया प्रियः शत्रुपुत्रस्यापि तद्विषयत्वात् पत्नेरपि त्वत्पुत्रतया ए
 वं वा त्वसंबन्धेना न स्य प्रियत्वमात्मा स्वभावतः प्रियः सुरवस्वरूपस्य संबन्धेन स्फुटिकेनोदित्वसमप्येकं
 पाङ्कसुममिव लोहितमित्यर्थः। नित्यस्य सुरवस्यापि व्यक्तिरिति नामासकमन्तमप्युक्तं। नित्यतया तद्वि
 सात्त्विकत्वमिति नित्यामोक्षस्यापुरुषार्थत्वात्। तथा च जन्मो वा व्यातन्वन्नवतां त्रितयत्यागः। अस्मात्पुत्रोऽपि
 रसाधनेऽशरीरकथं हानौ न विष्यतीति त्वया कथ्यते न शरीरं विना न हानमिति स्वीकारात्। इदानीं वमोक्षरसा
 योऽशरीरं विना विद्वानस्वीकारेण स्वीकृतत्वात्। कारणं शरीरं विना कार्यस्य हानस्य स्वीकारे विरोधः। श
 रीरं विना हानस्वीकारे निरुक्तस्य बाधकोऽप्यनौ नैव श्वरसिद्धिः स्यादिति नित्यमित्यर्थः। एतेनेति। नदीत्यादिनेत्य
 र्थः। स्वस्वलोदुखादेतुतया। दुःखतया केत्यर्थः। अन्योद्देयतायामप्रयोजकत्वेऽतिप्रसंगेति नावह। उमिति। स्त
 दुःखादेतुतया।

पुस्तक

हो छेदकुरुं लोहनासाद्यतिकारणम् (ब) वेकायनिवस्य ५ प्राज्ञतादित्तिजावा

५३

अथ नतेपि मुक्तिरित्यर्थः साधनपत्रं तत्रमिति एवं चर्यसाधनं तावत्स्यात्स्य तितदप्यगमेन स्यात्स्य तीति सुक्तस्यादि
संसादितापत्तिरित्यर्थः अस्मदनिमता मुक्तिस्तु कायत्वे पि न नश्यत्प्रावत्वादिति नावत् तुत्यायव्ययतयानपुरुषार्थ
त्वमिति शंकेते अपुरुषार्थ इति सुखनाशस्तदायत्वेन गण्येत यदि सुखं दुःखसं बंधेन हेन स्यादिह बद्धतरेत्ये
तिसुखस्य हेयत्वे दृष्टं तमाह मधिनि पुरुषत्रयत्रा साध्यत्वेनापुरुषार्थत्वमाह तथापि पाति नानागतस्य दुःख
स्य निवृत्तिर्यन्न साध्या प्रति योगिन एवाजावाती न वर्तमानस्य तस्य स्वात्तु न वेनैव नाशात् इदानीं तत्राशे त्रयत्रापि
त्रयत्रा दर्शनात् नान्यतीतस्य प्रति योगिन एवाजावादित्यर्थः हे त्विति यद्यपि विधेयात्तानं दुःखं वेदितुं तावत्स्य पीति न वति १३
तत्राप्सनागतादि विकल्पस्तथापि वासनाया स्थिरया न संनवति तिसुखत्रयत्वेन तत्त्वज्ञानमुत्पाद्य वासनायां न ह्यायां न
जाद्यत्रमे एतुः स्वरसततिरिति दुःखत्वं स्वाश्रयत्रागनाकासमानकाक्षी न घे स प्रति योगि वति ॥ जावकायवति
त३

पुष्पा

धर्मत्वादेन तत्र दीपत्ववदित्यत्र तात्पर्यं ध्वंसप्रतियोगिदृष्टीत्पत्तौ सिद्धसाधनं मामांसद्वैरपि दुःखध्वंसस्वीकारात् तत्रै
 न्नेदुःखप्राशयाः परंतैः स्वकारात् प्रागजावसमानकाजीनत्वौ कौदृष्टांतसंगतिः एतत्प्रादीपनाशस्य घृतादिप्रागजा
 वसमानकाजीनत्वात् ननु स एतत्प्रादीपप्रागजावसमानकाजीन इति न वतिदृष्टांतसंगतिः धर्मत्वादित्यक्तावा
 त्मत्वे व्यवहारः कार्यवृत्तिधर्मत्वादित्युक्ते ध्वंसत्वे इति भावेति दुःखस्याश्रयो दुःखंतत्प्रागजावसमानकाजीनो दुः
 खध्वंसश्चरम आयातियदनंतं न दुःखोत्पत्तिरेतावता सर्वमुक्तिरिति सिद्धिः दृष्टांतत्वेन तत्र दीपस्याश्रय एतत्प्रादीपः त
 तत्प्रागजावसमानकाजीन एतत्प्रादीप ध्वंसोऽस्येव तस्य प्रागेवोत्पन्नत्वेनाग्रे तत्प्रागजावजावादिति नित्यमित्य
 ज्ञातं इत्यत्रादितु परं स ममेव चरम इत्यादि ध्वंसस्य तत्प्रागजावसमानकाजीनत्वादिति हृदयं एतेन दुःखसेतसि
 द्धिराशयाऽत्यंतमुक्तिं यते संति तित्वा कार्यधारात्वात् प्रादीपधारावदित्यत्र कोयमत्यंतो छेदो न तावत् स्वप्रागजा

समानकालीन संसप्रतियोगितासाधार्थः। सिद्धसाधनात्। सर्वस्य दुःखस्य ध्वंसप्रतियोगित्वात्। सर्वस्य नृध्वंसस्य
 त्वप्रतियोगितुः प्रागन्तावत्समानकालीनत्वात्। नवस्वर्गातीय प्रागन्तावत्समानकालीनत्वमर्थः। अद्योत्पन्नदुःखत्वा
 दिनासातात्पमादाय सिद्धसाधनात्। अद्योत्पन्नवरमदुःखस्य ध्वंसस्याद्योत्पन्नदुःखप्रागन्तावत्समानकालीनत्वा
 दित्यादि ह्यणमस्तपास्तं। प्रार्थिवपरमाणुरूपत्वे व्यतिचारस्तत्रैकस्वरूपस्य परस्वरूपप्रागन्तावत्समानकालीन
 ताद्रूपसंयात्रविच्छेदादिति शङ्कते। प्रार्थिवेति। येन सर्वस्य सुक्तिरिष्यते तेन तत्रापि धारा विच्छेदोऽङ्गीक्रियत एवेति।
 पक्षसमानत्वान्न व्यतिचार इत्याहो सर्वात्मेति। यदि सर्वस्य सुक्तिः स्यात्तदा दृष्टस्य बीजस्य प्रयोजनस्य नो गत्युत्पादा
 कार्याणामुत्पत्तिरस्ति शैवतुनास्तीति शङ्कते। सर्वेति। तद्दुःखत्वेनावकार्यधर्मत्वं वर्तते साध्यं नानास्ति धीरा
 या अविच्छेदेन स्वाश्रयप्रागन्तावत्समानकालीनध्वंससंज्ञात्वात्। वादितिनत्रैव व्यतिचार किं नो अत इत्याह॥

वा ५
 २४
 क ७

तहति। इहापत्तिमाह। एवमिति। असिद्धेति। कश्चिदनपहक्तएवतिछतात्पसिद्धेदित्यर्थः। यदिकश्चिद
नपहक्तएवतदास्वस्यतवशंकुयाकश्चिदपिमोक्षार्थंनप्रवर्तेतेत्याह। सिद्धाविति। ननुयदिसर्वभुक्तिर्नाविनास्यात्तस्य
चावधेः स्यादेव नवैकैकस्मिन्कल्पेएकैकएवभुक्तौनवतीतिनेयताकांजेनसर्वक्तिरितिकायं। वृत्तकल्पानामनंतत्वे
नसर्वभुक्त्यापत्तेरितिशंकते। अथेति। अनंततुक्त्यापादनेइहापत्तिरित्याह। सत्यमिति। सर्वभुक्त्यापादनेपरमा
त्मानिइहापत्तिकर्तुंनशक्यतदुत्पादनादिति। ननुतर्हि नदेवापाद्यमितिशंकते। नत्विति॥ सर्वभुक्तिर्यदिनादि
नीत्यादद्यावक्ष्यत्यद्येतअथावक्ष्यत्यनुवदवदित्याकारोहत्तर्कवाच्यः नवासौसंनवति। यद्वाविनादित्यताका
नेनननवतीतिपालनियमेप्रमाणभावादयेनाविनीयन्तिनागदेवव्याख्यानवात्तकर्त्तासतेत्याह। कांजेति।
ननुभुक्तिकारणदृष्टसत्वेकथंभुक्तिः अशेषविशेषगुणोच्छेदानावात्। तदसत्वेकथंभुक्तिः कारणभावादिति।

को नवेति अपवर्गप्रतिनादृष्टं कारणमिच्छात्। अपवर्गस्येति ननु दुःखनिवृत्तिरूपस्यापवर्गस्य अवगता सा
धनियमादृष्टसाध्यत्वात्कथमदृष्टा ननु मेवेव नदृष्टनाशार्थमप्यदृष्टस्वीकारे सैवा मुक्तिरित्यत्राह नदति॥
तत्रप्रतियोगिरूपस्यादृष्टस्य तनकत्वेन्यादृष्टापेक्षानास्तीति नावगच्छेत्। सर्ववृत्तिपरं त्वयानेष्वतदिति न
नावगच्छेत्। दुःखसंततिर्नात्यंतमुच्छिद्यते न नादित्वात्। यन्नैवं तन्नैवं यथैतत्प्रदीपसंततिरिति प्रतिरोधं शंकते॥
आदिमतेति। यद्धमाश्रयस्य प्रागजावः स्वाश्रयधंससमानकालीन एव तेन रूपेणातस्याश्रयस्या नादित्वेन
स्तितदुःखे सर्वस्यापि दुःखप्रागजावस्य दुःखधंससमानकालीनः स्यात्। एतत्प्रदीपसंततौ त्रयम्प्रदीप १५
पस्तु प्राथमिक एव तत्प्रागजावदशा योनेत संतानांतो गतस्मकस्यापि ध्वंस इति नावगच्छेत्। यथादिमत्तमुच्छेदे त्रयो
क्तं स्यात्तर्हि आदिमसर्वयुगपदुच्छिद्येत दृश्यते कालनेदस्तत्र न मूलोच्छेदकालनेदत्रयोक्तं एवं मूलोच्छेद

स्यसः

दस्य प्रयोजकत्वे तौ छेदः स्यादेव तथा च त्रितिरौ धातुमानमप्रयोजकमित्याह मूलेति। स्थानायां आगमने प
वातुकलस्तर्क इत्याह। अशरीरमिति। काशश्च द्रवार्थे तेनाशरीरमेव वसंतमित्यर्थः। तेन मरणे सर्वशरीरपरि
त्यागे यावच्छरीरंतरं कुर्यात् ततो वत्का जपरताना स्थववनस्येति नावः। श्रवणमनननिदिध्यासनानां परोक्ष
गोनापरोक्षमिथ्याताननिवर्तकते तितत्त्वसाक्षात्कारस्य स्यावासासकलो जायते इत्याह। स्यादेतदिति अप
रोक्षमिति मिथ्यातानमित्यस्य विशेषणं। दिगिति। स्तयोदयेन प्राचीमनुमायापि मुख्यं तत्त्वार्थः। अतएव तत्त्व
तौ तु स्यायि प्रमास्य मपरोक्षे वा त एव बलवत्तरंतत्त्वतानंतथा च निवर्तनसमर्थमित्यन्वयः। अतएव स्या
यित्तत्त्वस्य धीशु परोक्षस्य मिथ्यातानानिवर्तकत्वादित्यर्थः। शास्त्रेणेति। अत्र निवृत्तिच्छेदलो धर्मो निदिध्या
सनजनमात्रस्यैव योगपरा धेयत्वात् न तु निःकामकर्मजम्माश्रयमयी दया तथाऽप्येव। योगविधिना योगज

सैवोत्पलमहत्वात् यदा योगविधि नोपलक्षितेन पुरुषेण सेवितादित्यर्थः तथावतेन कृतो निःकामो पिधमः
संनवतीति नाकश्रवणमात्रेण नाश्रद्धामलक्षणमिति नमित्यर्थः सोऽयुक्तमलक्षणनायविके कोपे कृतः स
कोपपत्ति साध्य इति शास्त्रपाठः आवश्यक इत्याह नहति शंका श्रुतस्येति श्रुतस्यार्थस्यैव तत्रेति शास्त्र
द्विकालमनुसंधानं हि निदिध्यासनं नवतद्वारादित्यागमंतरेण संतवतितद्व्यागस्तु न श्रुत्यर्थं निश्चयं वि
नेत्यर्थः एतेनेति मिथ्याहानधंसस्य मोक्षजनकतया तस्य च तत्त्वज्ञानादेवोत्पादेन तत्त्वज्ञानोत्पादाय प्रतिब
धकाधर्मतिरोधानं लक्षणसत्त्वशुद्धये कस्य चिदवश्यमपेक्षणीयत्वं न वेत्यर्थः न हि मिथ्याहाननाशार्थं त
त्त्वज्ञानस्य कस्यपिद्वा लोबे हृष्टा नाप्यधर्मनाशकं विनाऽधर्मनाशकृत्यन्यस्य नाशकस्याभावात् मोक्षजनकत
या श्रुतानां निःकामकर्मणः सत्त्वशुद्धिजनकतया तत्तत्त्वसाक्षात्कारस्ततो मोक्षरहिततत्त्वज्ञानकर्मणो मोक्षजन

तितत्त्वज्ञानस्य साक्षात्कृतकृता कर्मणास्तु परंपरवेत्त्याशयः। मीमांसकास्तु हानकर्मणो दियोऽपि समतया कृतं
व्यं कुरुते तदप्युच्यते। ननु त्विति। एवं तर्हि कर्मणो मोक्षे कृतं नयितव्यं व्यापारोऽंतरापेक्षा स्यात् सत्त्वशुद्धये च कारणं वर्यं
पेक्षा स्यात् तद्विषयस्य शुद्धिमतरेण तत्त्वज्ञानमिति नावः। तत्त्वज्ञानमदृष्टद्वारा मिथ्याज्ञानं विना शेष मोक्षासाधनमिति
न कर्मणा व्यापारोऽंतरापेक्षा तददृष्टाव कर्मणा मपि कृतं कृत्वा दित्पदिनेत्यादिनापीति। तस्यैव तस्यापि कर्मणो व्येकव्यापार
रकृतया साक्षात्कृतकृत्यमेवेत्यर्थः। ननु तस्यैव धर्मस्यैव एवं च यस्य सर्वपरंपरा कृतं कृतं तस्यैव साक्षात्कृत
कृतं शंका रक्षितं तत्र निःकाम कर्मणा मुक्तौ यन्ननु तथा व्याख्याने तत्त्वज्ञानमन्यस्यादृष्टस्य साक्षात्कृतकृता प्राप्तिः।
दृष्टेति। मोक्षाद्यं न तत्त्वज्ञानेनादृष्टं न्यते मिथ्याज्ञानं नृसेनेषोपपत्तेः नापि तदर्थमेव तत्त्वज्ञानस्य मिथ्याज्ञान
मधुसायतिरपेक्षाया अदृष्टवरत्वादित्यर्थः। विहितत्वं तु नादृष्टं कृतं त्वेव यो कृतं नृसेनेषोपपत्तेः नापि तदर्थमेव तत्त्वज्ञानस्य मिथ्याज्ञान

त्यस्य अत्रैति तस्य प्रयोक्तृत्वद्वयार्थः उपपत्तिविरोधमेव दर्शयति काम्येति त्यागात् मुमुक्षुणा चतुर्थेति
सन्नातिनिर्गमस्यपि काम्यस्य कर्मणो नावश्यादित्यर्थः अतएव चतुर्थेति विरोधादेव पुत्रजन्मादौ प्राज्ञाद
स्तेषां चरणद्वयार्थोक्तदशावदिति एवं गृहस्थस्य मुक्तिर्न स्यादित्यर्थः नवतन्त्रमाना नावदत्ता ह्यत इति न
वतन्त्राश्रयितकर्मणो मोक्षकत्वमननुगमादित्याह नवेति ननु कार्यवैजात्यान्ना ननु गमद्वयत आह नवे
ति अत्रावस्थेनोक्तं कथं जातिरित्यर्थः उपसंहरति तस्यादिति प्रायश्चित्तवदिति प्रायश्चित्तेन कृयित्वत्वात् न प्र
बंधका धर्मनाशस्यापि संनवा दिति नाका पापनाशमात्रं शेषादृष्टांतता लोकेति अत्रैवैव कर्मणा फलसिद्धिर्
ति शंभुया परोपि सत्संनवा दिति भावः एतेनेति निरुक्तकर्मसाध्यस्य सुकृतस्य परंपराजं कृतबोधनेनेत्यर्थः अथ न
शिष्याको कानंतरं यत उक्तलक्षणं शिष्या उपसेदुरतो निवृत्तिरुक्तं धर्मव्याख्या स्याम तस्यैवैव कर्मणा मरुतिप्र
स

शंकांतरं नास्तीत्येतन्नरोयं यं धा एषा वशं कान्वत्वा पवादि को सुवर्णकर कयोः सचिवात्वे पिङ्गलने ज्ञोंतरयोः सस
 तेन गणनायां नवत्वा कृतेः। मूलोक्ता वशं कान्वत्वा नवत्वे बसुवर्णधिकारयोः ईशमनायां नवत्वा कृते रिति वाच्यं। वा
 यो ह्यचित्त्व शंकायाः अस्तत्त्वसमर्पिकायाः नवत्वा पवादि कायाः सत्त्वादि निवेत्ता जायस्य स्थेव कायो नात्यं ता योग्य
 वच्छेदार्थः। नालं सरोजं नवत्वे वेत्त्यत्रेव क्रिया संगतत्वा जावात्। ततो हि सरोजं। नीलत्वस्यात्यंतमयोग्यत्वात् वच्छे
 दः प्रतीयते। कस्य वि सरोजस्यामेत्येपि सर्वत्र न तथेति प्रतीत्येतेः। अयोगमात्रमवच्छेदप्रतीतो हि कुविदप्यनेत्यं
 न प्रतीयेत। शंखः पांडुर एवेत्यत्र शंखमात्रे पांडुरत्वा मिवा संनवति तु विशेषण विशेष्य जावस्य कामुवायतया
 व्यापिकृति नवे वेत्त्यन्ये विशेषण संगततया शंखः पांडुर एवेत्यत्रेव वाऽयोग्यवच्छेदार्थः। शंखे पांडुरत्वायो
 गो नास्तीति रमे नवत्वा योगो नास्तीति प्रतीतेः संनवात्। नवेव कामिद्व्याप्यन्ये विशेष्य संगततया पार्थक्य

१६

तिरा प्रथमसूत्रार्थः। अन्युदयस्तत्त्वज्ञानं निःश्रेयसं मोक्षं तयोर्पुनः सिद्धिः सधर्म इति प्रतिपातं जह्मणं द्वितीयस्त
 त्रार्थः। इहं वतदनिर्वहति यद्विधमस्य तत्त्वज्ञानं हारा मोक्षं जनकत्वं सिद्धिं तद्वत्त्वार्थं येन सिद्धमिति तत्र श्रेयस्येवं
 तद्व्याख्या नोपयुक्तत्वमेतेनेति ग्रंथे नोक्तं पुनः। ननु धर्मस्य तत्त्वज्ञानकत्वे वेदप्रामाण्यं तस्य उक्तं प्रामाण्यमप्यतः
 तत्राह। तदिति। आत्मा यस्य वेदस्य प्रामाण्यं तेन परमात्मेन शब्देण वचनात्। यनात्। शब्दप्रामाण्ये आत्मज्ञोक्तत्वं
 प्रयोक्तुं तद्वेदेऽस्ते वेत्त्यर्थः। अन्ये त्वलुदयजनको निन्नो धर्मो निश्रयसंजनको निन्न उन्नतजनकश्च निन्नस्तन्यते
 उन्नतयजनकत्वे तद्वेदप्रत्येकजनको व्याप्तिः अन्युदयजनकत्वे निःश्रेयसजनको निःश्रेयसजनकत्वेऽस्युदयजनवेद इत्या
 ह। अन्येति। ननु नवत्वेति निश्रेयसपदवैयर्थ्यं। तत्राह। इत्येतावत्तेवेति। तद्व्याप्यं तर्गतत्वेन तन्नोपादीयत्वा
 तवेति नाव। एवमिति। इत्येतावत्तेवेति। इत्यादयो निधेयामोक्षेण प्रयोक्तृत्वेन सत्कंठत एवोक्ताः अतिधेयेन प्र

[illegible]

हे धृष्टकाचित्यत्र संबन्धिनोऽव्यसृजनेऽपि समवायानामादेवं व्यक्तादेव्यं कवे विद्मः सामान्यादित्वमस्तु।
तथानुपलंनो माद्वित्यप्रयोक्तृत्वं कथायां व्यंक्तकवे विद्मः पिद्वत्कथं तस्यायमाशयः। एवं हि व्यक्ताधूपलंनोऽपलंन
नियमो मास्तु तथा च यत्र यत्र सामान्यादित्वं तत्र तत्र व्यक्ताधूपलंननियतोऽपलंनत्वमिति विद्वद्व्याप्तेरसंज्ञात्
व्यक्ताधूपलंननियतोऽपलंनत्वाभावो हेतुर्मास्तु व्यक्ताधूपलंनमंतरेणोऽपलंनमानत्वं तु न विध्यति। न हि व्यक्ता
धूपलंनो व्यक्तादेरनुपलंनोऽस्ति। तथा च व्यक्तादित्याह कथायां सौख्यं सौख्यं सौख्यं सौख्यं सौख्यं सौख्यं सौख्यं
दित्याह कस्य व्यक्तादित्याह क्वनियमात् तथा हेतुना वेत्तया हेतुः स्यादेवेति तथा च निरुक्तैर्व्यंक्तकवे विद्मः सत्य
पितेषां सामान्यादनां निरुक्तनियमान्न सामान्याद्यात्पुंस्तमद्वयं कुर्योऽने वदामः। विचारस्तु बलनया वद
मानं हेतुः। एवं च त्रयो विचारः सर्वत्र सद्यैवानुसंधेयः। यद्यपि सामान्यादित्येव न व्यक्तादित्येव नियतः रक्तमि
तन्त्रमंशुक्तैरक्ततत्त्वज्ञानेऽपि संसर्गादपेक्ष्य ज्ञानात् विशेषः समवायः इत्यत्राश्रयसंबन्धिनोऽज्ञानात्। तथापि

तमेव सामान्या धातुर्गोत्रोक्तं च साक्षात्कारविषयत्वादित्यत्र तत्तात्पर्यं आलोच्य न्यूनत्वाच्च सामान्याकारविषये
 स्पष्टं हेतुमयि वाच्यं वारणा यथा कुपेति नवसमवायादि नेदसाधने साक्षात्कारविषयत्वमेव समर्थं सामान्यानि नूतने सति
 समवायानि नूतनस्य साधनात् तत्र ब्रह्मत्वादेव निवारणं वारणाया विशेषणोपादानादिति संक्षेपः कल्पलजम्
 तरेणोपलभ्यमाने नूतने नूतनत्वेन प्रयोक्तृत्वं साक्षात्कारमाह उपलब्धेति तत्त्व सामान्यादित्यनिरुपाधिसहचारं गृह्यते
 गृह्यते नूतनत्वं तदिति नावः संयोगेति अत्र हेतुद्वयमन्यथा वैयर्थ्यात् अस्मिन् परिहरति नहीति अत्र योक्तृत्वा
 नपाकरोति अतथेति अतथा नूतनस्य संयोगविभागयोरजनकस्य वक्ष्ये नूतनपपत्तेः कर्मजनक एव नूतनपपत्तेः अतत्वा
 त् संयोगविभागयोश्च समवायिकारणकमेति कर्मजनक एव नूतनपपत्तेः इत्येति नूतनपपत्तेः अतत्वा
 असमवेतम नूतनत्वं गुणत्वानां माधवत्वात् अविश्व इत्यासमवेतत्वे पिगुणत्वं अवतु एवं वा प्रयोजकतेति चे
 दाना एतदस्वरत्नादेव इत्यासमवेतमित्यादिग्रंथोत्थापनात् एवं वतमो गुणः असमवेतत्वात् इत्यासमवेत
 न न

२१

वधनुर्द्धरत्वं वा न्ययोग्यवच्छेदार्थः पार्थातिरिक्ते धनुर्द्धरत्वं नास्तीति वदन् वदतिरिक्ते इत्यत्वं नास्तीति प्र
 तातेः संनवात् अत्र वदतिरिक्ते वा वतीततो न्ययोग्यवच्छेदपवादिका प्रकृतत्वात् कानास्तीत्यभिप्रायात् वा योपधि
 वा त्वशंकायास्तोद्यत्वा नावात् ननु न वतु तमसि इत्यत्वं शंकाया तादृशी सुवर्णत्वाधिक्यशंका कथं तादृशी न वा
 तगतिस्तु सुवर्णस्याधिक्यशंकाया मपि न गतिरिक्ते इत्यत्वं स्थानाशंकितत्वादिति चेन्न सुवर्णस्यातिरेक्यशंकाया
 अर्थतो न गतिरिक्ते इत्यत्वं शंकास्तत्वात् मन्वाचार्यचरणैर्योग्यवच्छेदोऽर्थः किमित्युपेक्षितं न वैतावता नूनत्वं
 मुक्तस्यैवाधिक्यं निराकृतमिति वाच्यं इदमेव प्रकृतनवत्वानावेन तत्सत्त्वेऽयोग्यवच्छेदस्यैवावपपत्तेरिति चे
 न स्वतंत्रेण त्वान्नियोगगद्यनदत्वात् इदमिति इदमेवोऽधिक्यस्यैवावपपत्तेरिति चेन्न अतएव प्रथम इदमसंज्ञसंज्ञ इदमि
 ति इदं इदमेवोऽधिक्यस्यैवावपपत्तेरिति चेन्न अतएव द्वितीय इति युक्तं किं वैतर्क्ये काव्यमपि सुवर्णदिक्कर्मकाव्यं वा वायमा
 काव्यप्रसिद्धमेवावपत्तिरिति सोऽप्रतर्क्यमिति रमा रायकेन विकृतं शंकाधर्मिणा नादित्याह अतः परमिति ननु

यति। तत्र हेतु सिद्धयेऽस्य ग्रंथस्यावतारः। तथा हि। गुणत्ववादिना हिगदिषु तमसो विशेषगुणतया वा समवायः स्वी-
कृत्यते सामान्यगुणतया वा अधिआह। तेषामिति। द्वितीय आह। सामान्यगुणस्येति। आश्रयाप्रत्यक्षत्वे सामान्य-
गुणस्याप्रत्यक्षतया दिगदिसा सामान्यगुणतया मप्रत्यक्षत्व प्रसंगदित्यर्थः॥ बाह्येति। अंतर्दिदियप्रत्यक्षे सुखादौ
अनिवारवा राणा य बाह्येति। इदं तेति। नन्विदमिति शङ्कवा अत्वं इदं मिति प्रतीयमानत्वं वा इदं तास्य दत्वं नो-
नयं सुखादौ व्यतिचारत्। इदं सुखमिति शङ्क प्रत्यययोस्तत्रापि सत्वादिति चेत्। न। अहंत्व सामानाधिकरण-
ना प्रतीयमानत्वस्य तदर्थत्वात्। अहं सुखीति। अहं मंधकारवानिति। प्रतीति प्रयोगयो रनावेन हेत्व सिद्धेरजावा-
३ अ तौ प्रयोक्तृत्वमाशंक्याह। बहुषता हाति। प्रतीतिविति। ननु प्रतीतौ तमसः प्रतीतौ तेजः प्रतिबध्य साहाकारवि- २२
षयत्वादित्येति। अ प्रयोक्तृत्वमाह। तेजसो विरोधत्वादिति हेत्वर्थः। सवर्णिते गो निष्ठः ननु तमो निष्ठ इति चेत्। न।
गुणान इति। तस्मै ह चरितेति। ननु तेजो गुणस ह चरित गुणान्तरानुपलब्धे इत्यर्थः। प्रतीयते तच्छब्दस्य पूर्वपामर्थ-

त्वात्। तेजो गुणस्युच निषेधतया पूर्वमुक्तेः। तत्र तमसस्तेजो गुणत्ववादिमतेऽसिद्धिः तेजो गुणस्य शक्तिस्तस्य चरित-
स्य तदपेक्षया गुणान्तरस्य तमस एवोपलब्धेः। नापि तेजो गुणस ह चरित गुणान्तरं तमो व्यतिरिक्तमपेक्षितमेवं न।
सिद्धिः तमो व्यतिरिक्तस्य तेजो गुणस ह चरितस्यार्थतस्तेजो ह ते रूपस्य शक्तिस्तमस उपलं न दृश्या यो मनुपलं नादिति वा-
च्यं। अ एवं प्रकृतानुपलब्धेः तेजो गतरूपादि वृत्तितया व्यधिकरणसिद्धेः तमसि पक्षेऽविद्यमानत्वात्। नापि स्वाभिन्नते-
जो गुणानुपलं नै उपलब्धमानत्वादित्यर्थः। ननु तमसि ते रूपा धनुपलं न एवोपलब्धमानत्वादिति वाच्यं॥
प्रतीतिरूपो मस्य शयो व्यतिवा रान्। तत्रैकगुणस्य ग्रहणे द्वितीया ग्रहणे व्यतिवारादिति चेत्। अत्र वयं तमो निष्ठ-
तेजो गुणानुपलं नै उपलब्धमानत्वादित्यर्थः। न चैत ह रूपस्य शक्तिस्तमो निष्ठस्य तस्यैव ग्रहणात्। तमसि त्वसि-
तमस उपलं न दृश्या यो तेजसः कस्यापि गुणस्यानुपलब्धेः। तमो निष्ठ विशेषगुणानुपादाने तमसस्तेजो गुणत्वयो-
दिनोऽसिद्धिः एव च तमो न तेजो गुणः तमो निष्ठ तेजो गुणोपलं नानावकाशो नोपलं न विषयत्वात्। न च स्वमतं तेजो नि-

त्वविशेषाणवैयर्थ्यपरमतसिद्धे न हेतुना परंप्रति साधनात् (६६) तस्मात्तल्लोका जावः। अत्रात्रावेन वैयर्थ्यमिति।
 वा। अत्रात्रयोः कत्वशंकायामाह। न तावदिति। हेतुरस्तु साध्यमास्ति तत्काहितमसस्तेजो गुणत्वस्वीकारेन रूपपर्य
 वसन्नः। न रूपस्य शक्नुतास्वरत्वादित्यर्थः। ननु तमसोऽप्यत्रोपाधिकमिति शंकते। इति चेत्। तत्रात्रयस्वरूपगतधर्मस्य
 तमसि नानेति त्रिसंग इत्याह। को जेति। नापि स्वीकारस्तेजो गुणोत्तराद्यवसन्न इत्याह। तस्मादिति। इति वृत्ता मते आ
 लोकेति चेत्। पदानुपादाने स्पष्टेऽत्र निवारः। आलोकनिरूपे हेतुनुपादाने रूपा विवक्ष्यते। ननु प्रयोक्तृत्वं एधि वीरूपस्मा
 दालोका नावेप्यारोप रूपवाहुं पश्य ह संभवात् प्रजायामेवालोका रूपकारणत्वात् इत्याह शंकते। अथ विमिति। अन्यथा
 तवापि कथं नालं ह मर्यादोपरतिना को नन्तकमेव न मेनालोका पेक्षेत्यत आह। तदेव हाति। दूधादि नमो वायः। २३
 रोप्येनालं रूपं आलोका जावः। आरोपविषय इत्येकं यथा पितृ इत्यङ्गत्वं। पातिमारोप्यं शंख आरोपविषयः। एवं
 तदेव नास्ति रूपमेव धर्मो नरे आलोका नावे समा रोप्यत इति फक्कि कार्यः। नील रूपमासे पविष्यः। आलोका ना

२२
 १। त्वादेत्यत्र तात्पर्येण न वैयर्थ्यः। अत्र द्वितीयहेतौ रूपा न्येति पदानुपादाने रूपा हो अत्र निवारः। नवस्वसंमते रूपा न्यसमवेत
 २। त्वमसिद्ध हेतोः प ५ रां जीकारे परंप्रतिप्रयोगात् तात्पर्यो धकारस्या समवायवादी तं प्रतिप्रथमो हेतुः यश्च रूपा न्यसमवा
 यादिति प्रतिद्वितीयैः। अत्र प्रियोत्तकशंकायामाह। रूपा समवेतत्वमिति। इति आसमवेतं देधा। अत्र समवेतं इत्या न्यसमवे
 तं वा तत्रा समवेतं देधा सामान्यवन्निः सामान्यं वा। एवं व सामान्यवत्वे सति अत्र समवेतं त्वमस्तु अत्र गुणत्वमास्ति शंका क
 तु न शक्यते सामान्यवत्वं स्वतंत्रं अत्र समवेतस्या काशा दिवत् इत्यत आह गुणत्वमाधात्। निः सामान्यत्वे सत्य समवेतत्वे
 गुणत्ववत्त्वं न शक्यते इत्युक्तं निजत्वे सति सामान्यवान् गुण इति तद्वत्कृणा नावात्। इत्या समवेतत्वे व गुणत्ववत्त्वं न श
 क्यते इति सामान्यादितत्र समवेतपराधीना वाहो गुणस्य सुतरा मजावात् न गुणकर्मणी। तत्र गुणस्या समवाया वा इ
 ति प्रयुक्त कार्यः। ननु हेतु इत्यमप्यसिद्धं तस्य इत्येव समवायादिति शंकते। इत्येति। न तावदसमवायः न वाति किं इत्यस
 मवाया न वाति किं इत्यस्यैवा सिद्धेः किंतु प्रकृत इत्यसमवाय एव तदपा करोति। नेति। ननु तमो नदिगादिगुणः दिगा
 दानां विशेषगुण विरहादित्यत्र वधिकरणसिद्धिरिति चेत्। न। तमो नदिगादिगुणः तदसमवेतत्वा दित्यनुमानेनात्

एतन्वेति। नहि बाह्येन्द्रियांतरङ्गमायं नम संभवति। अनादिसाधारणा लोकाणावस्तुस्यैविशेषोत्वग्गदेशकत्वमप्युक्तं।
 तत्रतियो गिन्ये वासा मथ्यति। नापि नाजं रूपमेव विशेषतश्च सुतरामसा मथ्यति इति नावा ननु नमानसे न्या
 विशेषसो ग्यतापेक्षितत्रस्यातेषु पततस्य मानादिशंकुते। स्वप्नेति। चक्षुःकुषा नी। तस्मात्पुनरावेसति नान्तम
 त्पारोपस्य विषयो नाजं रूपं नतम इति सर्वाशयः। एतेन कथं पार्थिव मित्या। द्रव्योत्थानं आशेषेपे पिश्वोक्तदेते
 सत्वात्। इति निश्चयः। अत्र योक्तुं शंका परत्वात्। अनादुषधत्वेत्यत्रा लोको विनेति प्ररणी यमत आह। आलोकेति। अ
 प्यित्तरूप इव द्विविधं दृष्टं। एकं न विद्यते इव समवायिकारणं यस्य तद्व्यतिरिक्तवयवमितियावत्। यथा परमाणुः द्वि
 तीयं अनेकं इव समवायिकारणं यस्य तदनेक इव सावयव मितियावत्। यथा घटादिः तत्र प्रथमं पदं दृश्यते। नवे
 ति। रूपवधत्तन्मूर्तत्वे सति निरवयवतत्परमाणुरूपं एव। तमसोरूपवत्त्वे मूर्तत्वापत्तौ निरवयवत्वे सति

मूर्तत्वे परमाणुत्वापत्तावती। इत्वापत्तिरिति हृदयं। ननु रूपवत्त्वे सति निरवयववयं नवविमिति न परमाणुत्वमुक्तं
 मित्येवेना अस्मापित्रकारस्या दुष्टत्वात्। द्वितीयमपाहरोति। नापीति। तमो नारब्धे स्पर्शरहित इवत्वात् तमो वत् अना
 रब्धत्वात् न सावयवमित्यर्थः। ननु स्पर्शरहितत्वमसिद्धं रूपवत्त्वेन स्पर्शानुमानात्। तम आरब्धे पुरुषार्थहेतुत्वात्। पुरु
 षवदिति प्रतिपक्षयस्तवो नवममसिद्धनिवारणं तस्य पुरुषार्थहेतुत्वात्। पुरुषार्थहेतुत्वे घटादिवत्। उपलभ्यमा
 नत्वस्य वा सुवदुपलभ्यमानधर्मत्ववो स्ये प्रयोक्तुं कृत्वा तर्थायोः स्पर्शस्योपलंभात्। मनसितदुनया तावा तनमसा
 श्रोरादिरुपुरुषार्थमनुनवा सिद्धमिति शंकुते। नवे क्षी। नतावत्प्रतिपक्षे प्रयोक्तुं कृत्वा उपलभ्यमानधर्मतया पुरु
 षार्थहेतुका काशेयनिचारतश्च। नाप्यसिद्धिः स्पर्शवित्त्वसाधकस्य रूपवत्त्वस्या नावा दिति निप्रायेत्याह। रूपवत्त्व
 स्तेति। यदि तमो रूपवत्त्वात् आलोको विना आरब्धत्वं न स्यादिति तर्क इत्यापत्ता गता। प्रत्यक्षत्वस्य वेति। इव निश्चयः

तदेतलोकसापेक्षवद्गुणस्यैवैक्या आलोकनिरपेक्षवत्तु गुणस्यैवैक्या विषयतिरुक्तिमात्रवैधर्म्यस्यैवैक्या
 लोकाभावेनैवैक्या ननु नावत्वे पितृमसकथमात्रेण विनाशरहितं आलोकसापेक्षस्यैवैक्या बोधसाधनात्तद्वैक्या
 र्थान्तरादिना नावत्वे तमसः प्रतियोगितानमधिकरणत्वात् विनाशप्रत्ययविषयतानस्यात् विधिमुरेनैवैक्या प्रतीति
 नस्यात्तरतिशङ्कते। सोपाति। घटग्रहे आलोकापेक्षयाः सत्वेनैवैक्या तदभावग्रहे पितृपेक्षया आलोके तु नालोकापे
 क्षा तथावालोकाभावरूपतमोयदे पितृपेक्षेया ह। यश्चरति। योग्यानुपलब्धिरनावग्राहिका अनुपलब्धौ ययोग्य
 तानप्रतियोगि। आहवसमवधानमधिकारे पितृपेक्षया सत्वेनैवैक्या तदभावग्रहे पितृपेक्षया संगतं नापिप्रतियोगिया
 हवसकलमवधानं घटानावग्राहदृश्यां प्रतियोगिनस्तद्विद्विद्यसन्निधौ कषस्थवाजावात्। अपितु योजितव्याप्येत
 यावत्प्रतियोगि। आहवसमवधानं। ननु नावतापि कषस्थसन्निधौ कषस्थवद्विद्ययोः सत्वेनैवैक्या तदभावग्रहे
 त्वेनैवैक्या प्रतियोग्याप्यत्वादिनि। वाच्यं। यत्तसन्निधौ स्तदाप्रतियोगिता कालीक्यान्ते सत्त्वात्तदभावनाशे

२५
 अने

वह। वमारोप्यमितिदिताय। तदाह। तत्रैवेति। तत्रैवनीलरूपे एव नियते देशे पृथिवीमात्रवन्नैव नियतदेशत्वमालोका
 नावत्तत्त्वमारोप्यतइति फलिकार्यः। नेरीयसात्त। चक्षुषो निरुदेशवर्तिन्यणीयसि। आहुनिमशका सौयथा भवत्
 मारोप्यतइत्यर्थः। एवं वा। नीलं तमूहति नमो नीलप्रभाविना परुषेयपुनपुनः प्रथमपक्षे आरोप्यहानतया
 यमे आरोप्यविषयतानतया तस्या आरोप्यहानादित्यर्थमाह। उक्तयथा पीतिनालोकाविना नीलरूपप्रमाणीत्याह। नवे
 ति। ननु नवतु आरोप्यादिप्रमाकारणसत्त्वेऽपि तदा विषयतीति नालोकापेक्षे तत्त आह। नवेति। उक्तयथा सौयथा
 रोपविषयकोः नवेति। अमे पास्त्वपेक्षा तत्तत्त्वमायां तु स्यादेवालोकापेक्षेति नावः। सवावश्यमपेक्षितोत्तर
 हा। ७३। अन्यतरास्मिन् रूपेऽपि नावः। ननु नावत्वेनैवैक्या तदभावग्रहे पितृपेक्षया संगतं नापिप्रतियोगिया
 हित सवमेदियांतरादिनिजावः। ननु नावत्वेनैवैक्या तदभावग्रहे पितृपेक्षया संगतं नापिप्रतियोगिया

द्विस्तमा लोकां निरुद्धेति। निरुद्धमेतत्तद्विपरिवर्तितं यत्र एतादृशः कालविशेषो रात्रिः ननु गिरिदरादि
 वरवर्तिनिर्माकलितरात्रिदिनो नांकयमा लोकां नमत आह। गिरितियोगसत्त्वानां तमो हानेपि न प्रमाणात् न को
 हानवतो न प्रतियोगि हानमपि कल्पमिति जाका। तृतीयशंकाया माह। अधिकरणमिति। द्वायाव तमसो निरुद्ध
 ह। दृष्टमिति। तयो ज्ञतलादिहानसत्त्वादित्यर्थः। अंशतमसमन्त्रित्याह। अनुमितमिति। न नृपनीतस्य विशेषो
 तया द्यमे हाने वादि रिरुद्ध इत्यत आह। एतेति। विशेषणतये वान नमित्यर्थः। यदि न ज संवलितो यः शब्दस्तत्र यो ज
 न ह कृत्रत्य विधिरुवः प्रत्ययस्त हा प्रजया दिशद् प्रयोजनका अपि प्रत्ययास्तथा स्युरित्याह। प्रजये। न जय प्रि २६
 ति पादक शब्द प्रयोजन कत्वं तत्त्वं ननु प्रजया दिशद् शास्त्रादृशा एतेषां ह्यं स प्रतिपादकत्वात् त्र्यं सस्य साध धजाव
 रूपतया न न धर्मत्वाद् अह। न जेथेति। साध जाव इति वाक्य स्याथेन जयंति ना वशात्। निमित्तया प्रजया दिश

दृष्टयोगस्तथा लोका जाव वाकार्येता दृशितमः शब्दप्रयोग इत्यर्थः। अन्यत्रेति। को प. वरं न वेवनास्मादुमित्तर्यः। काग
 तिः। प्रक्षीमा नमयोः का प्रतीतिरित्यर्थः। उन्नये। अतिरिति। प्रमात्ते वाधवमाह। स्वानादिका मिति। ननु यथा स्वाभा वि
 कृ गतिमति प्रजामणिगनु विधायनी तस्या दृष्ट आह। प्रजानुत्पत्त्युक्तिः। एवं हि छाया मूर्तस्यात् प्रजापि। एतन्मते वै
 जः स्वरूपा तन्मते मूर्ते वते जो रूपस्वरूपत्वे परं न तथा। एवं च मूर्तानां तरतमान देशता विरोधात् सप्रने पुत्रेषु
 छाया न स्यात्। न वनि न निजा व छेदेन तयो ह ताव विशेषः। निजा व छेदेन ते जः सत्वे छाया एवा नुपपत्तेरुपपत्तौ
 तरता तिया ह कते जः सत्वे एव छाया व्यवहारात्। न वदिव सति मर्थी द्विसे जालोक सत्त्वे एव छाया मान स्यादित्यर्थः
 सत्त्वात्। न वै वै छाया न स्यादित्य बोधितं। ते ज इत्यादिव्यर्थमिति वाक्। तत्रैव तात्पर्यं। छाया द्या जालोका जाव
 पहे तु न काप्यनुपपत्तिः। जालोकां तरां जाव स्या लोकां तरे एतादृश्य स्या विरुद्धत्वात्। मूर्तयो मूर्तसामान्यतएव

रोधात्। एवं छायाया रूतत्वे कायानस्या देवन ह्यालो बिना सात स्यात्त सा ह्ययं नियमात्। आलोके
 योः समानदेशता विरो विरोध एवेति नाव। ननु न निज्जतं मूलं ध्येने कत्र तिष्ठति प्रकृते तु प्रकाशायका
 हैवेत्यत आह। छायायेति नस्या न गृह्यते त्वथ। छाया निजा वास्पमाणा लोकस्य बहुतमे नतमसा सुतरा म
 दस नव दितिता व। ननु लोका तदे लो जिह्मता प्रान न का पा स्तुति विरोधिनीत्यत आह। आलोका तदे लो ति। यः
 प्रान निज्जव कस्ते न छाया निभव स्य सुतरा संजवा दितिता व। आ व श्चे अ धि करणे ते रुः संसर्ग विरोधिनी छत्रा
 हो। अन्यदेशेति। अन्यदेशात्। अन्यदेशे प्रतीपमानता। ननु प्रवदेशं विहाय देशांतर सत्ता तथा सति गत्या पुत्रे
 एवं पूर्व देशे तेन स आचरणे न प्रवर्तित मउपलब्धु पश्चात्तु तत्रा नाचरणे न नोपलभ्यते देशांतरे वाचरणे नोपलब्धे
 पलब्धु पश्चात्तु तत्रा नाचरणे न नोपलभ्यते देशांतरे वाचरणे न नोपलब्धे

हलंस्त्रिकर्षस्य सत्त्वात्कथमिति मित्याह ति वाचं। स्थूलकौलो पाधिमादाय व्याप्तेः सूत्रात्। एवं च घटा नावग्रहे योग्य
 ता निर्वहयमा लोका पेक्षा प्रकृते तु नतस्य प्रतियोगितया तदसत्त्वे पियोग्यता निर्वह्य दित्याह। एवमिति। प्रतियोगे
 जीतरसा मयी सा कृत्य प्रकृते आलोका नावे विसे नवतीति नाव। ननु वैका लोक गृहे परा लोके गृहे स्य कारणात्वात्
 स्य बाधना वग्राहे प्रातियोगीतरत्वादेवेका स्यादेवेत्यत आह। तदेति। एका लोक गृहे नालोकांतरापेक्षेत्यर्थः। नवतु
 का लोके आलोका पेक्षानुत्प्ला लोका नावे न हियत्वि विहा लोका नावस्ते मोपितुया वतः नवत सत्त्वे यावदना वउपपन्न
 त इति तुष्पल्विति न्यायेनाह। प्रकृतेति। आलोका तदना वयो विरोधात् नालोका नावग्रहे तदपेक्षेत्यर्थः। वस्मिन्निति।
 आलोके इत्यर्थः। प्रतियोग्यस्यो ग्राह्ये दिवाधकार ग्राह्ये रात्रौ बाध इत्याह दिवावेति। नात्यहत्याह। अन्यत्रापीति।
 नावपीत्यर्थः। रात्रावधकारत्वा नेरा त्रिज्ञान मावश्यं रात्रिज्ञाने वा लोका नावे मावश्यं तस्मै तद्वत्त्वादिति नावः

[illegible]

ननु यममव्युक्तभास्वररूपरहितं तस्योपात्तेनावता साधयेत् एतदेवाप्युक्तं ननु नवेति एतदेवाप्युक्तं ननु नवेति एतदेवाप्युक्तं ननु नवेति
नवतीति तदा रोपे विस्मादित्यर्थः। यत्किं विक्कार्थं सत्त्वं नकार्ये प्रयोगकमित्याह आरोप इति। यत्र रोपस्य सत्त्वं नवेति
हाय सामग्रीकल्याणलु सामग्रीकदेशे नारोप आपादयितुं शक्यत इत्यर्थः। ननु किं विजं व प्रकृतो रित्यत आह। अत्र
दिकमिति। एवं नैत्याये फुनको दृष्टमृत्वे स्तुतदरोपः नरक्तत्वस्येत्यर्थः। आदिपदेन विशेषदशनिं तत्र प्रकृततेनास्ति य
कत्वा तावत्प्रगृह्यदिति नवा लोकं विना रूपां ननु नवेत्युक्तं आरोप इत्यत आह। स्मर्यमाणमिति। स्मृतस्य नीलरूपस्या
तेनो नानुभूतत्वात् सहकारिणमा लोकं विना कथमनुभव इति ह्यणं न जवति। यथा संपुक्तस्य पवायं विना रजतत्वात् न
वो नुपपद्येत ननु स्मरणमपीत्यर्थः। एवं आरोप्यं स्मर्यमाणमेव आरोपे विषयः। आलोकनावेव नालोकापेक्षेति नरोष इत्या २८
ह। धर्माणि। नन्वेवमारोपितं नीलरूपमेव तस्योक्त्युक्तं यमा लोकं विना रोप इति दोषस्य स्मर्यमाणतयेवापाकरणदि
ति संकृते। यदि रति। विनिगमना एकार्थनिश्चयः। एवेति। यदि नीलगुणतमसोरनेदं स्यात्तदा नीलिमातम इत्युक्तं

रको नुनवदस्यान् ननु नालगुणवत्तमद्वयार्थः को नालंतमद्वयार्थः ननु नालंतमद्वयस्य पिनालगुणानेदं
वृद्धिपयः ननीलगुणवदनेदं बाधकं विना सत्त्वर्थकत्वात् नालायां प्रमाणाभावात् नवनीलपदस्य गुणपरत्वे गुणे लुप्तादयः पुंसो
त्यनेन पुच्छिगतापत्तिः गुणिपदत्वे तु ननु वतिगुणि लिंगस्तुतद्वनीत्यभिधानादिति वाच्यं नालं रूपमित्याहो व्यतिचारोपात्त
स्योऽसौ परत्वादित्यत आह न वेति यदि नालंतमसो रनेदं स्यात्तदानीं लंतमद्वयस्य सत्त्वयोगे न स्यात्तौ न सत्त्वादिप
थः नालं रूपस्य तमस्त्वे नाली शब्दादौ तमो कुडि व्यपदेशो स्वातां आये पितस्त्वत्तस्य तथात्वे तदुपरत्तवस्त्रादावित्याह नाली
ति नन्वालोकाभाव आसे पितं नालं रूपं तमद्वयत आह अवश्यमुक्तिः अयमाशयः पादनीलंतयः प्रत्ययो नालं रूपगोच
रावेव तदाहो परत्वे सो न स्यात् देवनत्यासे पविष्या स्फुरणे जाति संनवो न वात्र नालंतमद्वयति शं विहाया शो नरम
स्त्वयत्रा लोकाभावानामुदी क्रियेत तथा च तमो श एव नादृश इति अपि नालंतमद्वयत्र तमो श आलोकाभावविषयः

ननु नाना रूप विषयः। अबाध्यमानत्वात्। नेदं नाना मिति विवक्षितं। नेदं तम इति बाधना वा दित्याह। न वेति। इति नाना मिति। सत्यं
 रजतत्वमिति बोधे। नेदं रजतत्वमिति बोधेन रजतत्वं बाध्यत्वे ननु धर्मशक्तये। अपि नमो शस्य बाध्यमानत्वाच्च। मिति विषयः
 ययकत्वमेवेत्यर्थः। एतेन नाना जंत म इत्यस्य नीलवत्तमो वदित्यर्थः इति निरस्तं। तमो शस्य बाधात्। तस्मात्तदेव विषय ए
 बाधका रो नत्वा रो प्यमान इत्युच्यते। तस्मादिति। प्रोक्तं। तिविशेषस्तज्ज्ञानं प्रोक्तं। प्रकाशः। ननु न कयावत्तेजः स
 सगतावस्तमः। रूपत्वावां न रजतमिति। अहं तेजः सत्त्वे स एव छाया रूपत्वग्राहकतेजः सत्त्वे रूपत्वावां न रजतमिति। अहं
 कतेजो विरलो धतमसं रूपत्वग्राहकतेजो विरलो धतमसमिति तस्य नेदः। अजो कालानां नो वस्य तमस्त्वेवा दुषत्वा
 नुपपत्तिर्दृष्टां प्रोक्तं प्रकाशतेजो रूपानावस्तम इति प्रगल्भं नाना वार्थाः। कं नो काल इति। असाधारणस्वशब्देनो काल इ
 त्यर्थः। गुरुत्वादप्यसु साधारणे न वशाद्। नो काल इत्यर्थः। ननु सूत्रस्य स्पष्टवशाद्दस्योक्तं स मुद्रया यत्त्वमेवास्तु तथा

य यो निन्त्रत्वात्। नापि कश्चैकं सुखदुःखयोर्निन्त्रत्वात्। नापि लक्षणे कथं धर्मत्वाधर्मयोर्निन्त्रत्वादिति जाव। तजे
 त्ति। धर्मधर्मयोः पृथग्गुरुणे त्वर्क। सामानानां नाकृष्याधिरपात्यत आह। स्वाविकुरति। समवायसंबंधेन विद्यमान
 नरत्वात्। एवमपि बहुत्वसंख्यायां गतमतजक्तं। अनागतकुमित्यर्थः। नित्यमिति। अनेकदृष्टिः अनेकसमवेतं
 नातो धर्तौ दत्वात्यंता नावेति प्रसक्तिः। नित्यसमवेतं जलपरमा एतत्समपाति। अनेकेति द्विवादिवारणाय नित्यमिति। एक
 पदे तु दत्तत्वाद्येकमेवेति स्वत्पकथयनायेति ननु निन्त्रव्यक्तिस्थितयोः परापरभावः परस्परनास्तीत्यर्थः। त आह। एकैति। न
 नैकानेकसमवेतत्वगमं सामान्यलक्षणमेकमात्रसमवेतं अवाप्तमत आह। नैकेति तादृशं सामान्यमेवेदनास्तीत्य
 र्थः। अनुगतबुद्धेस्तत्कल्पिकाया अनावादेन जाव। न नैकव्यक्तिगतयोर्नानाधिकतावलक्षणपरापरभावो नैव स्थि
 तिरिति क्लृप्तं तत्र बुद्धित्वोपलब्धित्वयोर्नास्तीत्यत आह। नपीति। तादृशस्थले एकैकव्यक्तिरन्यथापर्यायत्वजंगादि
 त्यर्थः। ननु तथा नैकव्यक्तिसमावेशे परापरभावः परस्परविजागरिणोस्तथाविधयोरजावादत आह। नमिथ इति।

२०

जा तिसांक्यादेव तथाविधयोर्न जातिव्यतिथिः। न न नैकसमवेतस्य सामान्यत्वे सामान्यादिसामान्यं न स्यात्। सामा
 न्यादौ समवेतधर्मात्तादृशत आह। नैति। सामान्ये सामान्याणां कारेन वस्य विशेवे २ तिः सामान्यत्वगर्तलक्षणवाद्या
 त। समवाये समवायलक्षणसंबंधानावदृति जाव। विरुद्धवत्त्वपटत्वाजाधोदिवत्। अविस्त्वमिति। एकदेशे विद्य
 मानं परापरभावो नैव तिष्ठति इत्यर्थः। एकैकव्यक्त्या विशेषितवत्त्वे दत्तं परस्परपरिहारेण विद्यमानत्वं मेव परापरभाव
 छेदकं तु सामानाधिकरण्यमेतिल्लुं अतएव परस्परतायां तां जाव सामानाधिकरण्ये सति परस्परसामानाधिकरण्ये
 न जातिव्यतिथि जा तिसांक्य ह्यकता बीजमप्यु नवतीति जाव। न न्वयं दंडीत्यनुगतस्य वहा रो दंडेन इमे एानुगते
 ता पितवति स्वरवानयं स्वरवानयमिति तु गुणे नानुगते नापि च तत्पर्यं वक्ष्य यमिति तु कर्मणो नु गते नापि तया
 कथमनुगतप्रत्ययानुते धेन सामान्य सिद्धिरत आह। इत्येति। न हित जा ननु गतमेव प्रत्ययकारणं येना नुगतप्रत्य
 यस्य सामान्यकल्पकत्वं न स्यात्। किंतु स्वजातिजिननुगत्तं दणुत्वादिति तत्रानुगतमेव दंडादौ नापि ति ह दया। उदा

इति विनिर्मुक्तै वषट् नूनं नृत्तं पेक्षयाधिकुतैः सर्वस्य परत्वादित्यर्थः परत्वं महाविषयत्वयोरेकैकन साध्यविशेषो
धपरिहरति व्यवहृत्वा मिति ननु सर्वदेक्षायामाह विषयत्वं स न सत्त्वेऽपि यत्किंचिदपेक्षया महाविषयत्वं श्रुतत्वात्
वमित्त्वा ६ पेक्षया सत्त्वात् एतच्चाह इत्यत्रादिपदं इति ज्ञात्वा पेक्षयेत्यर्थः उदाहरणं पलमाह एवमिति ननु तत्रा
व्यगुणकर्मणि सामान्यादिभ्यः कुतो न वा वन्नयति इति न तावत् सामान्यादिषु विवक्ष्यमानत्वात् सामान्यादौ सत्ता
विपक्षानां विख्याता व सत्त्वात् न सत्ता सत्त्वात् व्यावर्त्तयिष्ये सत्त्वविपक्षा सत्त्वयोरेव प्रयोक्तृत्वादन्यथा इत्यत्रा
दिमपि प्रयोक्तृत्वात् न सत्ता इति शं क्यते नन्वेति विपक्ष्याह मन्त्रे वा वत्तं कृत्वे प्रयोक्तृत्वादि किं नु तत्राप्रतीय
मानत्वं न व सत्ता सामान्यादौ न प्रतीयते वस्तुमात्रस्य सत्तात्वं न कृतया सामान्यादिभ्योऽपि सत्ता कृत्तृत्वादिना
ह नेति व्युत्पत्तौ क्यनियमस्य यत् एवंचात्रै सत्ता प्रतीयत इति नियमो नास्तीत्यर्थः ननु सामान्यादेः सत्तात्वं न कृ
त्वे सत्ता वत्त्वं स्यादत आहो वाचकादिना प्रतीतिमात्रस्य वस्तुसाधकत्वेति प्रसंग इत्यर्थः धरत्वादि नुमसर्वत्र प्रतीय

३९

व सप्तदशैव गुणैरूपत आह अनुपगमेति सूत्रेऽप्युक्त्या नानागुणतया व्युत्पत्तये नानुगमसिद्धांत सिद्धत्वं प्राप्यते एवं
वकारस्य तत्समुच्चयार्थत्वाच्चावे विभागस्तत्र स्थ न ता स्यात्तथा च नाप्यतता सम्पत्तेर्वाक्यमिति नाहो नूनं स्यादिति शेषः
यत्तु वशाद् एतत्तत्त्वात् इति आशयान्न तन्न उक्तसमुच्चयार्थत्वेनाप्युपपत्तेः तथावा अनुपगमसिद्धांतसिद्धेः सत्त्वात्ता न
वशाद्देना समुच्चये विभागस्तत्र नूनं स्यादिति चेन्न वकारेण समागुणस्तत्र दशयुति कृपेति अतश्च नाप्योक्तमा
नुक्तसमं समुच्चयार्थत्वं सम्पत्तिमाह अत इति उक्तसमुच्चयार्थत्वे नूनत्वापात्तादित्यर्थः ननु वशाद्देनापि नाप्य
दद्याधरेव प्राप्यते इत्यत आह अदृष्टेति ननु यथा रूपत्वे न रूपेत्वे न रूपेण शुक्लादीनां संय ह सत्ता दृष्टत्वे न
धर्मा धर्मयो रस्त्वत्तत्त्वा यो विहतिरेव गुणः संत्वत्त आह नन्वेति तत्र स्तपत्वं तातिरास्ति बहुमात्रा लो गुणे
रूपमिति लक्षणे कस्य च वस्था पकस्य सत्त्वात् एवं जं धत्वं मपि ताति दृष्टि वी न कृणस्य कारणे कस्य सत्त्व
त्वं एवंच सधर्मत्वमपि तातिः स्वरत्वं तत्त्वात् स्य कारये कस्य सत्त्वात् अस्ते दृष्टे लना कारणे कस्य विहितनिबिडा

नहो सत्ता विरहे पिसत्तत्तया नु प्ररुते क्व कित इह त्वादि एवम् । अनुगतप्रत्ययका र्पणत्वे नावश्यतया कथं तत्पदं ।
 ति । सामान्यादावपि तत एवा अनुगतप्रत्यय इत्याशयः । ननु यद्विद्वादिषु त्रिष्वेव स धावहास्तसाविरोधाभास्तद्वि
 धाएव तात्राभिन्नं यद्यदिसामान्यादिषु पितदात्तकृणमात्रं व्यक्तिमात्रमिति किं सन्तु ये तत्तत्राह । नवेति । एवत्वेन
 गतेनाप्यनुगतमवहारस्वीकारेण गदादिमवहारेपि किं गोत्वादिस्वीकारे ऐत्याह सामान्येति । ननु यत्र प्रत्यये व्यक्तिवि
 शेभा व्यक्तिमात्रं वा न नो स ते तत्कारणत्वेन सामान्यस्वीकारेण ननु गमकृत्वेनेत्यत आह । नहति ननु नया विषयकं सा
 मान्यविषयकं प्रत्ययो नास्तीति चेत्तर्था । एवं वा अनुगमकृत्वेनेव गोत्वादिस्वीकारे सत्तास्वीकारोपातिनाह । नत्वनुगतकारण
 त्वेन सत्तास्वीकारे नो विनस्ते न विनापि सामान्याहो सत्तत्तयात् । ननु इत्यत्राहो विधमाना सत्ता सामान्यादावनुगत
 प्रत्यकारणमसंबन्धस्यानुगमकृत्वेव त्वेन पराहो पराकारप्रत्ययापत्तेरिति संकतोक्तमिति । सत्तेति । इत्याहो समवा
 यवत्सामान्यविशेषसमवाययोरेकार्थसमवायः समवाये एकार्थवृत्तित्वसंबन्धोऽस्तीति चेति नासंबन्धमादायातिप्रस

३२

ग इति नाक । वस्तुतस्तु सामान्याधिष्ठितो सत्ता समवायः सामान्य इति व समवा । बाधिरूपे सत्ता समवायः समवाये व्यस्ती
 तिन सामान्याहो संबन्धने इति तत्त्वं । नन्वयसंबन्धो इत्यत्रादि नापि तत्तावत् सामान्याहो तत्प्रत्ययोपि स्यादिति चेन्न । अत्र
 कुविश्लेषेण विरुद्धात् । ननु सत्तासंबन्ध एव व्यवहारनिमित्तमत्राह । गुणदिष्टितीति । अतिप्रसंगं कतो । अभावेपीति
 तस्येति । सत्ताधिकृतशब्देन तत्र संबन्धादित्यर्थः । यद्विद्विरोधित्वेन न प्रतीतिस्तदा तत्रादि नवत्येवाज्ञावत् सत्ताधिप्रत्य
 यादिति नाक । अपर । अपरमपीत्यर्थः । तत्र हेतुः । सत्तेति । सत्ता तु न तात्पर्ये कथा ल्यविषयेत्यर्थः । त्वय इति । एवं च सत्ता
 ल्यविशेषयो व्यतिः । अन्येषु सामान्यरूपेषु । एता संज्ञाननि फला इत्याह । एतदिति ननु नवत्वात्वाद्यत इति न संभवती
 त्यत आह । संतीति रूपानेव वसाने प्रलभ्यतीत्यर्थः । प्राप्य तत्सर्व इत्यादि साधारण स्तेषामपि नित्यत्वादत आह । येन
 ति । असमानरूपा विशेषा इत्यर्थः । तदेव विसादयति । सामान्येति । तद्वे कथा नून इति धर्मात्तु न सति तद्वे कथा नून
 इति धर्मा विशेषः नन्वेवे विशेषस्तस्यैव मात्र व्यक्तिगतया तद्वे कथा तत्तावत्वादित्यर्थः । वैश्वमिति । सामान्य इति

विशेषः स्वस्मिन् हस्ति विशेषः तः। ते सामान्यरूपतया। नेकवृत्तयस्तद्वत्तेन पाचयेत्तद्वत्तयो विशेषः। सन वं
 नान्तस्तद्वत्तित्वसंज्ञात्। एते तु विशेषा एकमात्रवृत्तयः न वतदपेक्षया स्मरन् वृत्तयः संज्ञयन्ति तद्यथा वेतेषु विशेषेषु
 हस्तमाप्यते स्वस्मिन् हस्ति विशेषांतरं शून्यविशेषत्वं वा वसानिकविशेषत्वं तद्वत्तमविशेषत्वमित्यर्थः। अयमर्थ इति। अयं
 घट इत्येवमिति धत्ते एतत्तु वासा। प्रसमवेतत्वात् इत्याश्रयेण धत्ते इत्येवमिति धत्ते धत्त्वा दिति जात्या सुवस्मी मितये
 म्यो निधत्ते इत्येव विशेषवत्त्वादिति गुणेन। वाधुदितये म्यो निधत्ते तिर्यगा मनविशेषवत्त्वादिति कर्मणो यथा व्यावृत्तिः
 संज्ञवत्ति। तथा परमा पुन्यः प्रत्येकं सन वति। न तावदाश्रयः। निराश्रयत्वात्। न व संयोग संबंधेनाश्रयो मावर्त्तस्तत्र पर
 मा एवं तदस्यावृत्ति संज्ञात्। नापि ताति। हथिवात्वादीनां परमाणां तरेपि वृत्तेः। एकमात्रवृत्तिर्ज्ञाने स्थावात्। नापि गु
 णे गंधादिस्तस्य गंधत्वादिना हेतुर्वा ना परमाणां तरे साधारणत्वात्। न व प्रातिगंधादि किं विद्धे तद्वत्तमप्यस्ति येन तेन
 रूपेण हेतुता स्यात्। एवं कर्मण्यपि ज्ञानमनन्वेन तस्मात्पुत्रादयो मावर्त्तकं न विष्यति किं विशेषेणेति चेत्। न। अयं

३३

ते व्यंजकस्य कंबुग्रीवादेः संस्थानस्य सर्वत्राभावात्। हथिवात्वादि सैना सर्वत्र प्रतीयते व्यंजकस्य धर्मविशेषस्य गंधादेः स
 र्वत्राभावादेवं कायदिव्यंगमपि न सर्वत्र प्रतीयते धर्मत्वं कार्यव्यंग्यं सुरवत्तद्वत्तणस्य कार्यस्यानुगमेन कारणानुगमेन
 अनीये जातेरेव बाधकं विना कल्पनात्। गंधत्वं कारणव्यंग्यं हथिवात्तद्वत्तणस्य कारणस्यानुगमेन सुरस्य सुरसि गंध
 गौरनुगतस्य कल्पनात्। तथा ते धाविप्रहे प्रतीयमाना नामस्तुभ्यावर्त्तकत्वं न सत्ताया इत्यत आह। सामान्या तदस्य ही
 नति। ननु गे शब्दादिनुगतप्रत्ययकारणत्वं जेत्यादेरस्तु तद्वत्तयेन वित्तवत्प्रत्ययान्वयात्। तद्वत्तिरेव शब्दादावना
 वात्। स्तुतानुसंसादिति प्रत्ययकारणं तद्वत्तिरेपि सामान्या दोषप्रत्ययसत्त्वात्। एवं व सामान्यादिसाधारणं वस्तु
 स्वरूपमेव सादिति प्रत्ययकारणं न सत्तेति ना नुगतप्रत्ययकारणतया सत्ता सिद्धिर्वावर्त्तकत्वं तुत्वायादिनां गति
 दत्तवत्तिस्तत्तदर्थेनापि धत्ते वे सत्ता सिद्धिरेव न स्यादिति न शंभने। वत्तातिस्वरूपतन्त्रे किमात्रं तद्वत्तद्वत्ति सत्ता

अन्वेसतिका एतं समवायिकारणं दंडस्य घटसमवायिकारणत्वापत्तेः । ननु भिन्नतात्वे सति कारणत्वं न स्यात् । दिक्
 रणत्वं दूष्मण्येवास्ते । अथ ये छदावद्विद्यासोऽप्येति संक्षेपः । ननु धर्मिणा मुद्देशदर्शनादेव धर्मिणा मुद्देशकत्वं युति
 प्राप्ते एव धर्मप्रतिपादकं तथा दर्शनादेव धर्मनिर्णयः । तत्राह । तथा वैवर्तित्यादिना धर्मप्रत्यय इत्यर्थः । इत्यत आह । इत्य
 येति । एवं चैतन्मात्रं कानि यत्करणाथसंग्रह इति भावः । ननु नुक्तेषु धर्मैरेषु सन्नुधर्म एव परं नो दिष्टा इत्युक्तिः ।
 ननु तदति हृदयं नन्वेव शक्त्या दयो न सत्येव तथा । अथ सारविरोध इत्युक्त्या । शक्त्या दनामिति । ननु धर्मवि
 नेत्यसंगततामानादिधर्मनिधानादेत आह । यद्यपीति । शंकापुरुषवत् सारं मधमा निधानं नरकतमित्यर्थः । यद्य
 धर्मनिधानादेव धर्मः । आशुक्ता एव तेषां इत्यादि निवृत्तेः । तथापि स्यात्तदर्थं धर्म इति । तथापि स्यात्तदर्थं धर्म इति । तथापि स्यात्तदर्थं धर्म इति ।
 इत्यत आह । ननु तत्त्वज्ञानेन पुत्रा इति । आह । यद्यपीति । सर्वस्य इति । स्येति । यद्यपि । धर्मत्वात् । ननु धर्म इति । अथ ।
 ननु स मुच्यते बोधकत्वमेव । किमिति । ननु । क्रियत इति चेन्न । अस्तित्वे तदसंभवात् । ननु तत्त्वत्वं यदि स्वरूपसत्त्वं तदा न

३५

इत्यत आह । धर्मस्य धर्मस्य आकर्तृकत्वात् । तत्र व्यावर्तिकांतरावेकाया मनवस्थानात् ननु विशेषेणैव प्रसंग इति चेन्न । तस्य ध
 र्मिणा एकमात्रेण स्वतो आकर्तृक्यैव सिद्धेः । एवं च नित्य इत्येव विशेषः । सिद्धास्तु गुणस्तु न विशेषवतः । आश्रयस्वरूपेण
 विशेषेणैव तेषां व्यावर्तितत्वात् । आश्रयस्यैव विशेषवत्तया व्यावर्तितत्वेन विशेषत्वसंज्ञादिति भावः । अयमर्थः । इति । नैक
 क्रियतेः सामान्यत्वेन नानेकव्यक्तिवृत्तेः । अतएव व्यावर्तकत्वमेव गुणानां सामान्यत्वेन सामानां गुणानां न प्रत्येकं
 वर्तकत्वात् । सामान्यत्वेन सामान्यगुणगुणलक्षणभावाद्गुणत्वमित्यर्थः । तस्मादिति । नित्य इत्येव विशेषः । अतएव
 व्यावर्तकत्वात् विशेषात् । एवं च तदर्थं तिरस्कृता एव ननु सामान्या एव तन्निर्णयः । अतएव व्यावर्तकत्वात् । अतएव
 दशादिना लक्षणं । तद्वत्तिष्ठसमवायस्य बोधको विशेषो नित्यविनः । ननु सामान्यादिति । अतएव । एवेति । एक इत्यतः सामान्य
 पित्रानेक इत्येव एक इत्यतः संज्ञादित्येव । भाव इत्यतः विवक्षित इत्यतः दवाथत्रार्थः । एवं चैव । भाव इति । ननु तदर्थं
 समवायः । अनायासपक्षे नित्याह । स्वरूपसत्त्वं वसतां । तद्वत्तत्त्वं अन्यमास्तु । एतद्वत्तत्त्वं तद्वत्तत्त्वं तद्वत्तत्त्वं

वेपि सतातातिमत्वं तु सामान्या रावपि नास्तीत्यत आह। विधाति। नान्चेदं यै विधमानत्वेन प्रतीयमानत्वं तदाऽजावेगतं
 नावत्वेन प्रतीयमानत्वं भविष्यमे संज्ञकात्। प्रतीयमानत्वं तु यदिति नावत्वेनाप्रतीतं तदा दुर्ग्रहे प्रतीतं वेत्त देव लक्षण
 मस्तु गुह्यं धिक्मतमते आह। प्रतियोगात्। ननु प्रमेयत्वादिना नावोपि जायमानः प्रतियोग्यमपेक्ष्य निरूपणं नव
 सयुक्तं विवक्षितं। अजावा नावत्वेन जायमानस्य इत्यादिप्रतियोग्यमपेक्ष्य निरूपणं दिति वेत्त न। अजावविशेष्यत्वा
 नविशेष्यत्वस्य विवक्षितत्वात्। इत्यादिविशेष्यवेत्तानेऽजावस्य विशेष्यत्वात्। अजावविशेष्यके नियमेन विशेष्यत्वा
 दानन्वयिष्यत्वं पद्यमिधायमानत्वं तदाननिधानदशायां नास्तीत्याह। अनिधानेति। वाच्यत्वं विवक्षितं तन्नाननिधा
 नदशाया मप्यस्तीत्याशयः। ननु हे यत्वं ज्ञानकर्मत्वं यदि तदातीदृशेऽप्यसि। क्रियाजनकस्यैव कर्मत्वात्। प्रत्यक्षज्ञा
 न एव विषयस्य विषयतया जनकत्वादत आह। ज्ञानेति। ज्ञानाविषयतामात्रं विवक्षितं तन्ने स्वरादिज्ञानमात्रा
 नकर्मसंज्ञवती ताशयः वैधर्म्येति प्रसक्तं विवसाधर्म्येति प्रसक्तिर्न दोषायेत्याह। परमाधानाभ्यामाह। नन्विति।

धे २

मार् ३

वर्ग

ननु नित्य इत्येवमत्रेति अर्थपरमा एतन्मसंयोगसंबंधेन विद्यमानत्वात् न वा दृष्टित्वापत्तेः आकाशादिकाराजयत्न
मन्यत्रादृष्टित्वा इत्युच्यतामन आह आश्रितत्वं मिति। समवायसंबंधेनैव यत्त्वमित्यर्थः। ननु तितस्या नवस्थानयेन स
त्वादित्यर्थः। समवायस्येति। स्वरूपसंबंधेन हि समुदायो वर्तते स्वरूपसंबंधधर्मिष्ठत्वात्। समवायसमवायिनोश्च स्व
रूपसंबंधे समवायिसमवायिना वेधधर्मिणो। एवं च प्रकृतस्वरूपसंबंधस्य समवायद्यदित्यतया समवायेनैव समुदा
यवृत्तिरित्यर्थः। नाह स्वातिरिक्तसवायेन दृष्टिर्लक्षणमपि तु समवायेनेति नाव। निःक्रियत्वमिति क्रियावत्तपोवर्तते
इत्य। विजातकोपाधिः। एषिवीत्वास्ति इति तेनानिः। यत्र यच्चिनैधराहो नातिवास्तिरित्यर्थः। समवायित्वं यदि सम
वेतत्वं तदा निद्राये पुनास्ति यद्विषयसमवेतत्वं तदा सामान्याहो नास्तीत्यत आह समवायेति। समवायवत्वं विवक्षितं तदा ३६
ननु समवायेऽप्यसमवायवत्वे वा विशिष्टमिति नाव। ननु ने कृत्य संख्या न ननु एतावत् आह स्वरूपेति। ननु इत्य
द्यदेहाया स्वरूपनेहः समवायेऽप्यस्तीति चेन्न। स्वाश्रयनिर्वाहति पदार्थविजातकोपाधे विवक्षितत्वात्। न वति हि इत्य

वापतादृशं एकद्वयादिभिर्नेद्वयाद्यंतरे सत्वात् न समवायवत्वं तथा समवायनिर्देशादावसत्वात् समवायनिर्देशस्य सम
वायस्य वाजावाहित्वर्थः समवायादिति न नरेदसाधने साध्या विशेषः नरेदस्य बहुविधतया एकस्य साध्यताया अपरस्य
हेतुत्वात् निर्गुणत्वं यद्विगुणं नावत्वं तदा न्यो न्यानां वमादाय इत्येकमत आह गुणजावेति गुणत्वं तादावेत्यर्थः सवसा
मा न्यानां विवक्षितः नातो विशेषात्तावेन प्रसक्तिः ननु क्रियान्यो न्यानावेन प्रसक्तिरत आह क्रियायादिति आकाशादावपि
व्याप्तिरिति चेन्न तद्वृत्तिना व विनाशको पाधे ईदमत्वस्य क्रियासमाना विवृणुत्वात् तद्वृत्तिवत्त्वं विवक्षितत्वात् एकार्थसम
वायस्य ताया स्मा मान्यादावप्यत आह समवायेति मनु सामान्यविशेषवत्वं यद्यनुगमकं व्यावर्तकं यथैव तत्ता सामान्य
हेतुत्वं सामान्यत्वाद्दृशं सत्त्वादत आह इदमत्वात् इति कति स्फुटतादृशधर्मवत्त्वमित्यर्थः लक्षणं तु कतिमत्वमात्रं शेषं
यति निरूपपदेनेति पक्षे पदेन सर्वत्रिधानमिति तावः अवलोक्यते एकेनार्थपदेन श्रितया निधाने लाघवं यथा संयम
पदेन साधारणं निधानमित्यर्थः संयमपदेन त्रितय एवो संते अर्थपदेन तु क्व विदेवं क्व विद्ययं क्व विद्यन्वयं तावदिति

शास्त्रिणा इत्यादि। तदिदमिति। वैशेषिकानां मिलितप्रत्येकप्रत्ययानुकरल एव समवायपरतिज्ञा वा। वैयर्थ्या शंका।
साधयेति। ननु धर्मकृत्त्वे नाधर्मधर्मकृत्त्वे न धर्मत्वं तत्राह। अधर्ममिति धर्ममिति वा। कृत्त्वं न फलकारणत्वं न वा। दानं नो नराप
रोक्तज्ञानादिमत एव कृत्त्वात्। तस्य प्रकृते न गवत एव संज्ञवात्। एतत्तदधर्मादिजनकत्वं। इत्यादिना निनावनायनः। त
वैशेषिके द्विषयत्वं विहित। प्रयत्नो गवादिना धनुकूलं। निषिद्धा पलाघनुकूलं। द्विषया नो गवादीनां धर्मादिजन
कत्वं स्वस्वरूपतो ज्ञेयत्वे सर्वदा धर्माद्युत्पत्तिप्रसंगात्। गवादीनां विद्यमानत्वात्। पदं गवादिषु इत्यादिषु न वेतु न कलभ
नयविधप्रयत्ने विषयत्वं संज्ञवात्। न ज्ञानादिषु तदसंज्ञवादित्यर्थः। ननु ज्ञानादिषु कथं न ज्ञानादेशादुत्पत्तिरिति। वा
पारितयानावना विशेषो गंगकुलादौ ननु शरीरसंयोगप्रकृते व्यापारस्य संज्ञवात्। ज्ञानादौ तु न संज्ञवति कुत्रेतरपदार्थस्य
जन्यधर्माना यत्र यत्वात्। व्यापारतया तु ज्ञानावेशो गंगकुलसंयोगादौ सर्वज्ञात्पादिषु न संज्ञवत्येव नित्यत्वात्। पूर्ववत् स्वरूप
तो नावनावेशो द्विविधः स्वज्ञानादिषु वा धितः। इत्यादिकमनंतरा न्यतु नावनावेशो नावनादिष्वप्यापार्यन्यतरा नित्यत्वं

[illegible]

निर्वाणकार्येति शेषः। इत्यादिषु कार्यतरमपि प्रमाणमस्ति। इत्यनुगतादिबुद्धिमात्रमिति नाक। बुद्धिमात्रकार्येति शेषः।
इतिवत्। असक्तिरिति चेन्न। कार्यतरमिति नावविनाशकोपासि। अन्यत्वं स्पष्टं। एतेन ब्रूयं बुद्धिरेकाग्रमानं।
त्यापि। इति निरस्तं। अकार्यत्वमिति। प्रागन्तावप्रतियोगित्वमात्रं ननु न सत्ताप्रवेशस्य ह्यप्यपि नाह। अकार्यत्वमिति।

तन्मन्त्रादिजनकत्वे प्रयोजकत्वार्थः। नन्वितरन्निनूत्वे न ज्ञातो नांगवादानो रानावुपयोगस्तत्तत्तानं वगोत्वादि वैधर्म्याधानमि
तितदुपयोग आगत इत्याह। नयेति। अजियोगवदिएतावता धर्मादि प्रयोजकत्वे सिद्धेपिन जनकत्वसिद्धिर्विधानिषेधयो
रनावादिति भावः। अह रार्थस्तुतानमात्रेण व्यावृत्तिको धजनकत्वमात्रेण तेषां ज्ञात्यादीनां तदुपयोगो धर्मादिजनकत्व
सिद्धिर्वाधनिषेधयो रनावादिति भावः। अह रार्थस्तुतानमात्रेण व्यावृत्तिको धजनकत्वमात्रेण तेषां ज्ञात्यादीनां तदुपयोगो ध
र्मादिजनकत्वमितिनगं दधातुमह न्यादिति वक्तव्यं दधानह न्यादिति विध्यादेशे रनावादिति एतदेवोपसंहरति। तस्मादि
ति। अत्र ब्रह्मेदमात्रेण व्यावृत्तकतया उपयुज्यते। प्रयोजकत्वमिति। अह रार्थस्तुतानमात्रेण व्यावृत्तिको धजनकत्वमात्रेण तेषां ज्ञात्यादीनां तदुपयोगो ध
मः ब्रह्म एव तावदेवेति। अनुपपन्नं कार्यत्वस्य प्रागभावप्रागभावप्रतियोगित्वस्य ध्रुवस्य सत्त्वात् अनित्यत्वस्य ध्रुवस्य सत्प्रति
यो जित्वस्य प्रागभावसत्त्वात् एत आह। कार्यत्वमिति। अह रार्थस्तुतानमात्रेण व्यावृत्तिको धजनकत्वमात्रेण तेषां ज्ञात्यादीनां तदुपयोगो ध
त्वा सत्तात्प्रतियोगित्वे सति अभावित्वं ध्रुवस्य प्रतियोगित्वमित्यर्थः। एवं च सत्ताविरहान्न तयो रतिव्याप्तिरिति भावः। असेव

[illegible]

कार्यत्वे। व्यक्तित्वेति। तत्रैव समवायादित्यर्थः। तदुत्पत्त्याति। अनुत्पत्त्यस्य समवायिकारणत्वात् समवायिकारणनाशस्य वना
शक्तत्वादित्यर्थः। सामान्ये। एकमात्रादित्वेति। तदुत्पत्त्यर्थः। सर्वव्यक्तिष्वेकत्वे तु न ननु त्वमिति। आह। अमेदत्विति। नवप्रथम
वृत्तिसमवायिकारणकमेव घटत्वं संसर्गिणामनेतत्वेन व्यक्तौ प्राप्यमित्वा संनदात्। समवायिकारणनिन्ने कार्यस्य समवा
याद्यविशेषाणां कार्यत्वे नुत्पत्तिरित्यायां व्यावर्त्तकाभावेष्वित्युक्त्याप्यनिन्ने निस्पृष्टिपाह नित्येति। ननु सर्वमन्वित्रानि विवि
धेभ्यो निदिशायामिन्ने निजविषयतात्मन आह। नवेति। स्वाधेनावेति। अन्योन्याभावस्य व्याप्यवृत्तित्वपरावृत्तिरित्यर्थः।
एवेनेष्टापत्तिरिति विरस्तं। असंक्राम्यत्वात्। जिज्ञत्वात्। विशिष्टानि विशेषवन्ति। भावत्वेति। भावकार्यस्य समवायिकारणजन्य
त्वनियमादित्यर्थः। ननु समवेतकार्ये तथा नियतो ननु भावकार्यद्वयत आह। कथमिति। ननु द्वे सवदनष्ट एव तिष्ठत्वत आह।
तथावेति। समवायिकारणस्वीकार आह। कथं चेति। तत्र संयोगलक्षणं। ननु संयोगलक्षणातिस्मयोगलक्षणमत आह। नित्ये

(५)

तो सन्वायस्य जायवे नैकतया नित्यं सर्वं विद्या नुत्पन्नत्व सिद्धौ सर्वत्र तथात्वमित्यर्थः। आत्मेति कृतं न तत्वादिष्यर्थः। गुणत्वेति।
इत्येकमत्रिंशत्स्य सामान्यवतो गुणत्व नियमादित्यर्थः। विशेषांतरेति। अन्यथा ननेदं स्यादित्यर्थः। अनवस्थानादिति। समवाय
संबंधे नैव सामान्य इहेत्यर्थः। नित्यत्वमपि धृमाप्रतियोगित्वं न तत्र प्रतियोगिनि सत्ता प्रवेशरुत्पत्तिव्याह। नित्यत्वमिति। आकार्यत्वा
दभावे सतीत्यर्थः। नातः प्रागजावे व्यभिचारः। अनित्यत्वं जावत्वे सति। तात् प्रागजावे व्यभिचारः। व्यापकमिह न्या व्याप्यनिवृत्तिवृत्ति
समावत्त्वस्या निवृत्तौ अनित्यत्वनिवृत्तौ पर्यवस्यतीति तावः। अकार्यत्वमस्तु नित्यत्वं मास्त्वित्प्रयोजकतामपाकरोति। अकार्यमिति।
क्रियितशब्दादि सामान्या घनावेत्वं नुगतबुद्धादिन स्यादिति कार्ये यं निदाश्रयस्य कार्यस्य जावात्पदार्थशब्देन सामान्यादयो नि
धीयंत एवार्थशब्देनाप्येष्टं संकेतमासयवैशेषिक संकेतमादाय नुनतयेत्याह। स्वसमयेति। आविशेषालोमिति। इत्यादिज ३५
गतायमनित्येप्यस्ति विशेषज्ञातीयं नुनतयेत्यर्थः। अकर्मणामिति। इत्यादिज्ञातीयं नित्यमपि कर्मतातीयं नुनतयेत्यर्थः। चतुस्रामिति।
इत्यादिज्ञातीयं यो नि प्रत्यक्षमपि विशेषसमवायो नुनतयाती प्रत्यक्षादित्यर्थः। यो नि प्रत्यक्षतातत्राप्यस्तीति जावः। एतेन परमा
णुत्वापदौ कथं प्रथमसाधर्म्यं कथं वधरातौ द्वितीये कथं परमा एव दोहतीयमिति निरस्तं तज्ज्ञाताय परतया व्याख्या नोत्तरं।

असमवायिकारणत्वमिति। इदमपि जतिनिष्ठं अव्यावयवविस्फादे असमवायिकारणत्वज्ञावात्। कर्मीति किमिति जतिनिष्ठत्वमिति चेत्। न। विनश्यदवस्थस्यासमवायिकारणत्वाभावेन तत्र व्याप्तिवारकत्वात्। ननु यत्कामतो विनश्यदवस्थेतद्वारणमनभिहितं तमेव हर्षतेन संयोगादजननात्। विनश्यदवस्थेन इत्ये एतत्पुनस्तद्व्याप्यामेव विनश्यदवस्थं वार्यत इति चेत्। न। विनश्यदवस्थस्य समवायिकारणत्वाभावात्। कार्यस्य हानिकत्वापत्तेः। यस्यात्यन्तिदशायां इत्थं विनश्यदवस्थं स्वयं वाप्रेतद्वारणायमिति चेत्। न। तत्र इत्थं विनश्यदवस्थत्वेनैव संयोगादकृत्य नौ तस्याकारणत्वे प्रमाणभावात्। पूर्वदशायां तस्याविशेषदवस्थत्वेन कारणतायास्त्वस्तप्योग्यताहितायाः संज्ञकात्केवलं विनश्यदवस्थस्य कर्मीणोभावात्कृतिकत्वापत्तेरिति चेत्। न। विनश्यदवस्थादशामसमवायिकारणत्वाभावेन तद्वारणायामव्याप्तिवारकत्वेनासमवायिकारणवृत्तितातिमत्वस्य लक्षणत्वेन विवक्षितत्वात्। असमवेतत्वेति। अत्राभाववारणायनावृत्तिविशेषणमिति ज्ञावः। अतिव्याप्तिः पूर्ववत्। उपलक्षणमिति। उपलक्ष्यतेत्युक्तेनेनेति व्युत्पत्त्या व्यतिरिक्त्यर्थः। संतर्हिं वितृष्टापयति न्यायेनास्मिन् हर्षपदे। अनुसिद्धं तं हानमतीति ज्ञावः। हर्षपदे हर्षोऽननावृत्तिरुत्तरदेशे धटत्वं धटत्वं समवायोवायोवातास्थेवतत्रैव देशे धटगमनदशायां तद्वारणायमिति चेत्।

[illegible]

एतन्नुगतप्रत्ययाभाववाधकोस्तित्यत आह। व्यक्तेरिति। तत्र बाधकमिति जाव। व्यक्तेरने दोऽने कुर्यादिति जाव। त्रुप्यत्तमया
योर्द्वे प्रसंगत। संवत्समाधिकरणयो व्याप्य व्यापकभाव नियमात्। परस्परसमानाधिकरणत्वं ता जाव प्रतियोगिनो विरि। मि
नियमात्। अनवस्थितिः सामान्यरूपेण निःविशेषे संबंधः समवाय इत्यर्थः। ननु नवत्वे संसाधकं प्रति। तिस्रुनमं न केनान्यथा सि
द्धेति आह। व्यक्तकेति। ननु सास्त्राद्यनवजासे पि गो रिति प्रतीतेर्न तत्रान्यथा सिद्धिरत आह। नहाति। ननु सामान्या संवत्स
स्वत्वं न प्रवृत्तं तद्यत्प्रयादसंनवतीत्यत आह। स्वसमवेति तेति। इहमेव समवायिकुर्यादपि त्वाहा समवायीति। एतेन सम
वायिकारणं न समवायिकुः कारणं एतादावतिव्याप्तेः। अतएव न समवायिवत्कारणत्वा नापि समवायिकारणं यस्य स्वरूपाहा
वतिव्याप्तेरिति निरस्तं। समवाय इति। तेन संबंधो तदेणातिप्रसक्तिरिति जाव। नन्वेवं इत्येधमत्र ये सत्वे रव्यपदस्य नाना
र्थत्वं स्यादत आह तदेतदिति। प्रहस्त्रे निमित्तजे देन नागार्थमिति जाव। अन्यतनापीति। गुणे तु कार्येण द्वितीये क्लेशादेन प्रथ
मशब्दनाशः कर्मण्यप्युत्तरदेशेन योगेन नाश इत्यर्थः। अनित्यत्वे द्याप्तिमाशंक्या हा एतदिति। तस्मान्नाधिकरणमो जाव वि
रुद्धोपाधि मत्वमित्यर्थः। अतश्च त्वमेव वा तस्येत्याह। अथवा त्व। न विषयतीति तस्मात्पुनश्चितमिति जाव। अनाश्रितत्वं पक्षि

अथ संबन्धेनाविद्यमानत्वं तदा समवायेऽप्यत आह। आधारवेति। अन्यसमवायवत्त्वे सत्त्वसमवेतत्वमित्यर्थः। अत्र सत्त्वं
असौ विशेष्यवसमवायेति असक्तमिति विशिष्टमुक्तं। नित्येति। असत्त्वेऽत आह। इत्यत्र सतीति। इत्यत्र समवेतत्वं अनित्यत्वं
विशेष्यरहितत्वं च नित्यत्वातिरिक्तानां साधर्म्यमित्याह। वकारादिति। विपर्ययः। प्रत्येकयोर्लक्ष्यलक्षणाद्योः प्रत्येकस्वस्वरूपेणैव गुण
दावपीत्यत आह। बहुत्वेति। इत्यत्र विनाशकोपाधिव्याप्यबहुत्वसंख्यावत्त्वं विवक्षितं नाहो। दिवाकाशवरादृत्या दिवद्रूपत्वसंख्यामाह।
यातिप्रसक्तिः तस्याः कस्याप्युपाधेऽप्यप्यत्याजा वा दित्वा। दिदिद्विद्वत्पाकाशाहोस्त्वान्। धृत्पटस्तेनादिरत्यादिवद्वत्त्वसंख्यावत्
न वेति। हयिवात्मादिव्याप्येत्यर्थः। इत्यत्रादिप्यपरमातिर्न वतीत्यत आह। हयिवात्मादिवेति। इत्यत्रापरमातिमत्त्वं भक्तं पाम्पि
संस्कारेति। हयिमादिषु वेगस्थितिस्थापकौजीवात्मनि जावनेत्यर्थः। मनस्यपि स्थितेऽप्यथ वदति। केचिच्चिरवनादधत्तव्यं
आत्मादावपीत्यत आह। स्पष्टइति। असर्वगतेति। अवच्छिन्नपरिमाणत्वमित्यर्थः। व्याप्यव्यापकजावोभ्यां पातीत्यत आह। मुरुग
विशेषादिति। ननु नियंतरो गतिसंताम एव वेगः सर्वत्रिया कथं नैव प्राह इत्यत आह। संस्कारेति। निमित्ते सर्वगतत्वं न संज्ञ
वतीत्यत आह। संबन्धमिति। सर्ववृत्तसंयोगित्वमित्यर्थः। ननु कृत्स्नमहत्त्वं धरापेक्षं कृत्वा तादावपीत्यत आह। प्रकृतेः। न

कृष्णलक्षणमेवाणुत्वं परत्वं एतत्त्वमेव नास्ति। अपकृष्टमहत्वं तु दायि व्यादिधेव अणुकादिरूपेषु आकाशादिषु तु प्रकृ-
ष्णलक्षणमेव तत्त्वमनसिलुनास्ति वेत्यत आह। अवांतरेति। मानास्ति त्वेकदेशिनो मतो। शरीरेति। अत्राप्यायं कत्वं समवा-
यिकारणत्वं कारणत्वमात्रस्य शरीरस्य पांचौ तिकृतया काशोकासाहैव गते। बाह्येति। अन्यथा मनोग्राह्ये आत्मन्यतिव्या-
प्येतिवर्थः। संज्ञावतरति। ननु रूपवद्वापकं वद्वाहैव दायि व्यासूपादिवतेऽस्य नावादित्वर्थः। तत्कार्यं तु स्त्वकार्ये लक्षणं तु
पतनमात्रगुरुत्वा समवायिकारणक्रियाया एव पतनत्वात्। शृंगरादिबाधितो न आह। माधुर्यादिप्रति। आलोकेति। आलो-
कस्तु न विषयातिशित्वा लोके प्रकाशः स्वरूपस्वरूपे न वा रणीय इतिवर्थः। अत्रास्वरेति। तेजो नास्वरूपस्वरूपमत्र तु नि-
रूपमेवेत्यर्थः। वैशेषितमसिद्धा गुणाः संख्यादयो पीत्यत आह। स्वाश्रयेति। प्रत्यक्षेति। कासाहैव तादृशो गुण इत्यर्थः। ४३
ननु गुणा इति। एव वदुर्दशगुणा एकत्र त एव ज्ञान्यत्रेत्यर्थः। नन्वीश्वरात्मनि न वदुर्दशगुणा इत्यत आह। संज्ञा वि-
तमिति। ननु दणमात्रं स्थापित्वं तास्मन्मतसिद्धमत आह। अत्राप्येति। अत्राप्येति। द्वित्वादीनां दणत्रयावापक-
त्वेपि विशेषगुणत्वावात्। संयोगादीनामप्याप्यवृत्तित्वे तत्त्वानावादिताव। अनति न स

बुतादृशं परिमाणं नास्तेव हस्तवित्तस्त्य दियता माः परिमाणत्वात् काकाशौ वतदसंजवादिनत्वाशंकते। नन्वेति। अहं
 एको हस्तित्वादि रियता संख्या मा ख परिधि मित मित्वा दियता गुरुत्व मस्तुतयो रधिगुणत्वं मास्त्वित्वा ह सरत्वेति। अपि च
 दिहस्तद्विषये वं परिमाणं तदा परिमाणवद्वित्तना वात् परिमाणं न स्यादित्याह। हस्तैति। ननु यत्न सूर्यमत्वे नैव तत्रैव
 तत्रैव यत्नेति शंकते। तदनावद्वति। हस्तादिकल्पना नावद्वित्यर्थः। एतादृशी यत्ना कपोपि संभवतात्वाह। तदनावद्वति। तस्मादि
 ति। अन्यथा संख्या देयुक्ते हस्त्यर्थः। इतरन्त्येन सत्ताद्विषयः। परस्परं। अणुमहदादिषु। हस्तादियत्नया वच्छिद्यते परंपरिमाणं तु
 सैव परिमाणमित्यर्थः। सर्वसंयोगिनः समानदेशा येषां हस्तित्वं ब्रूमीत्याश्रयणे सर्वगतत्वेन औनस्यमन आहं सर्वेषामि
 ति। आकाशादिवाद्यतिस्तन्ननिमित्ति। समानपदेव्यावहे संयोगवृत्तेति। यथा एतु संयोगे नाश्रयस्थया परोदिनं तु संबंध
 ने हस्त्यर्थः। एवं तार्यनेतान्नौ नरुक्त्यमित्याह। त्वमिति। त एव हस्तत्वात्। नन्वेव माकाशादीनामवद्वित्वा सिद्धांत आरूप
 समवायेन तत्त्वे परिमाणो प्रसक्त इति आह। अथवेति। औपाधिकं। उपाधिकत्वं। व्यंजनेति। वाक्त्रिमात्रस्य व्यंजकत्वेति प्रसक्ति
 रिति। बहिरिति। बहिरिति। यथा। अतीत्यविशेषगुणवत्त्वमित्यर्थः। अतीत्यपदानपरमा एवावद्वत्त्वात्। विशंब्रं। यथा। सवत्तित्यादि

सनवादेवचरुषिष्वादिषु परस्परतो न विवेकः सिद्धः। प्रवर्तयेनेति तदर्थमग्रिमप्रकरणं जट्टिहृदयं प्रकरणादिति।
 अत्र मेघुप्रकरणे द्वित्यर्थः। अत्र सरेति। प्रतिबंधिकायाने कथं भुक्ता सायास्तत्रिरूपणेनापगमादित्यर्थः। एवैकमिति वा
 प्रमाणं। नेकत्वमात्रं प्राप्तिशब्दप्रत्ययो मत्वशेषत्वमित्यर्थः। यद्यपि वीक्ष्या एतावत्सामर्थ्यमन्यथा सर्वत्राप्सले शेषजाना
 योपायौ तदा नुसणापत्तेः। तथापि त्रुटिवासा इव माहायनमूर्त्तिद्यादयेति व्यर्थत्वात् बोधयति। दृष्टिवात्वं नोपाधिः।
 तत्त्वे बाधकभावादित्याह। दृष्टिवात्वं नामेति नान्येति। एकार्थसमवायौ गुणौ संयुक्तसमवायौ जलादौ वतिप्रसक्तद्विजा
 वः। ननु एतेन स्वस्वरूपसिद्धिरिति ज्ञात्वा शक्यते। ननु तत्। स्वरूपसिद्धौ तद्वृत्तिमिदमस्येव वक्तुं मशक्यं सिद्धौ तसिद्धये त
 द्वाणवैयर्थ्यमित्यर्थः। सिद्धे स्वस्वमेव ननु एतेनासिद्धौ अवश्यं दत्तं साध्यते एवं नाश्रया सिद्धिनिः प्रयोजनत्वे तस्या
 हास्वरूपेति। ननु दृष्टिवात्वं नेतरः नेदसाधयितुं शक्यते। दृष्टिवात्वं पक्षत्वे न जलादेर्विपक्षत्वे न दृष्टांतावादादतश्चाह। तथा
 हाति। एवं व्यतिरेकीतया नान्यदृष्टांतापक्षेति ज्ञातं। ननु साध्यप्रसिद्धिव्यतिरेकिन्यपेक्षिताः न्यथाभावहः। ननु
 रेकव्याप्तेऽप्येवमित्यतिशङ्कते। तथापि। साधनेति। जलादिव्यवहारे दृष्टिवात्वं प्रसिद्धिर्जनवादिष्वर्थः। तत्रापीनु

रूपे नियममथ विवक्ष्यति। पंचैवेति अत्र संज्ञवकारणयत्तसमवेतकार्यकारयति। तत्समवेनेति। वस्तुतस्तु निमित्तप्रस
 व्यर्थनया एतावानश्रमोपि व्यर्थ इति ज्ञातं तथा चेति। उत्पत्त्यधिकरणतया प्रतीयमानं सर्ववर्त्यवश्यंकरणमित्यर्थः। ते
 ननोत्पत्तिरूपे व्यभिचारः। अत्र व्यभिचारं शङ्कते। जे दृष्टंति। तस्याधिकरणतया नान्यनिवारदृष्ट्याह। तस्यापीति नहीति।
 तकारका नृत्तविदित्वावः। यद्येवमिति वदिकारकत्वेन गणितानां कारणत्वमेव दौ तैकूप्यात्मा संप्रदानमिति।
 कारणं कापि नुहुः स्वाभाविकविवरणतया तथा तत्र नु नैतदुभयं तत्रादृष्टद्वारा कारणत्वमास्ति जोगसाधने घटादिवि
 तिसर्वव्यतिमान्निमित्तकारणत्वमास्ति प्रसक्तमित्यर्थः। अधिरूपतयेति। तथा तानि द्वविदक्षिणनु सर्वत्रैत्यर्थः।
 द्वाजति। अत्रोपाधिपरं संपातया तं तस्याधिकरणत्वेपि तयो रधिकरणत्वा नुपन्यासादिका नोपाधीत्यर्थः। क्रियासंयोगो
 आत्मोपाधिः शरीरं प्रत्येयि। तदनाश्रयत्वेति सति तदसमवायिकारणसंयोगाधारणत्वमित्यर्थः। ताभ्यां स्वर्तुतद
 नेदस्यायमुपात्तः। भवेति निमित्तकत्वं यदि निमित्तकारणत्वा कारणं होतुं संधमानत्वेन तदुल्लेखेपि न मतत्रा

मानासिद्धौ सैवाप्रसिद्धिरित्यत आह प्रत्यक्षेति । ननु पक्षैकदेशे वृत्तादौ साध्यसिद्धौ सिद्धसाधनं स्यादत आह किं हिंति ॥
उद्देशप्रतीति सिद्धौ हि सिद्धसाधनं न वदतां तदपि नृत्तिप्रतीतेरुद्देशाद्विस्तृष्टिर्वीतरनिन्ने न्याकारासादास्ति चेति ताव आ
शयं नृत्तिजकर्मत्वं तेनाश्रयेकदेशे साध्यसिद्धौ न सिद्धसाधनमित्युक्तं । अवच्छिद्यते न मे त्वद्वेदो विशेषांतदनेदताद्वेदो
वाद्युत्तरादिति तस्य व्यावृत्त्या उपलक्षिता व्यावृत्ति एव वदतत्वादिनि विशेषधर्मे व्यावृत्तौ सकलाश्रये सिद्धयामपि सामा
न्यधर्मेण व्यावृत्ता बुद्देशा सिद्धसाधनं न वदतीत्युक्तं । साधिवीत्वनिमित्ताक्रांतत्वे न सामान्यधर्मे तरेण व्यावृत्तौ
सिद्धयामपि सामान्यातरादेष्टताया सिद्धसाधनं न वदतीत्युक्तं । व्यावृत्त्या व्यावृत्तिरेव व्यावृत्त्या एव व्यावृत्त्या तरेण प्रदत्तत्वादि
नावाव्यावृत्तौ सिद्धयामपि व्यावृत्तिरेक व्यावृत्त्या देष्टतायां सिद्धसाधनं न वदतीत्युक्तं । एवं बोद्धव्यं प्रतीतौ सिद्धसाधनं सावप्रक
तेन स्ति सवजविषय एवाभवात् । यत्किं हि द्विषयत्वात् । सामान्यप्रकारिकाया अभवात् । विशेषप्रकारत्वात् । द्विषय
त्वसामान्यप्रकारिकाया श्रुत्युत्तराभावात् । व्यतिरेकत्वात् सिद्धसाध्यायामभावात् । अतएव साध्यायाः सत्त्वादेवं वदतते

न साधनमिति सकलशयः। केवलेति। अत्र केवलपदानुपादानेऽन्यथानिरेकीएति व्याप्तिः। विशेषश्च केवलव्यतिरेकी-
 ने केवले। व्यवहारनेदान्तरसाधकत्वं विशेषः। तेनैतदन्यनरासाधकस्य केवलव्यतिरेकीणोऽपि न लक्षणत्वमित्यन्ये। तथाचेति। न ल-
 तस्य द्वितीयपक्षे संमतित्वं संनवतिप्रथमपक्षे तु कथं व्यवहरेत्साधनस्य तद्धेतुत्वे प्रवेशादिति चेन्न। समानासमानोतीत्यव-
 हरेत्साधने न न्ययदृष्टानां नावग्राह्या प्रथमपक्षे विजहणप्रविष्टस्य केवलव्यतिरेकीत्वस्य प्राप्तेः। लक्षणार्थः। लक्षणेण साधन-
 दृष्टा साध्यसिद्धिरुद्देश्यतादृशान् सिद्धेति शङ्कते। एवमिति। न ह्येवमोपायेन पक्षे साध्यसिद्धिस्तैव सर्वमपेक्षितार्ये न्यतिरेक्यासा-
 साध्यसिद्धिर्जावासाध्याप्रसिद्धिः स्यात्। नपि पक्षे वा वच्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धिरपेक्षिता येन तदजावेऽप्रसिद्धिः स्यादपि तु साध्य-
 वच्छेदकावच्छिन्नसाध्यप्रसिद्धिः साशस्त्र्येवेत्याह पक्षेति। पक्षसंबन्धितया प्रसिद्धिर्नापेक्षितेत्यर्थः। तथासताति-यादृशप्रवृत्तिरु-
 दृशतादृश्याः प्रसिद्धौ सिद्धसाधनमेव स्यादित्यर्थः। तथापि। कुतुभागेण सिध्यतीत्यर्थः। अत्र केवलसाधनोपादाने योगादित्यर्थः। सास्त्व-
 त्ति। यथान्यथा व्याप्तिस्मृतिस्तदाभवत्वन्वया। यदा नूनतदाव्यतिरेक्यसिद्धेरेव स्वीकार्या एव दृष्टविशेषे केवलव्यतिरेकीत्वसत्वात्
 स्यादृश्या लक्षणमुपपन्नमित्यर्थः। व्यवहारविषयस्य निषेधस्येत्यर्थः। संमग्धस्येति। विषयविशेषानां लिङ्गितस्येत्यर्थः। न नि-

ति। दृष्टिर्वा त्वनिमित्ताक्रांतपक्षस्येत्यर्थः। तादृशोपदेसाध्यमिदिरूपेणासावनसिद्धेति शङ्का। सर्वेति। अन्यथा स्फूर्तिदिशयमित्यर्थः।
एतेन फलान्पत्वं न दृष्टौ तत्वे प्रयोक्तव्यं किंतु निश्चितसंध्यजेत्वं तथा च केन विदूषेण फलत्वे केन विदूषेण तन्निमित्तमिति निश्चिन्तयित्वा
स्फूर्तिस्मरणवाह्यवस्तुतस्तु विषयविशेषानाजितत्वं व्यवहारः प्रकृतं पिसिद्धौ ननु पक्षोदादि विषये। अतएवोक्तं सर्वेति। तथा च
सर्वत्र साध्यसंदेह एवेति दृष्टं नाजान्ता न्वयाति हृदयम्। एतदन्ते दस्तु नाधिक्येण निरपेक्षोध्यहोक्तं शक्यतरति धरादौ साध्य
मिदिरुक्ता तनुनाधिक्येण पक्षे। दृष्टिर्वीति शङ्का प्रयोगस्तन्निरेषे ह्यस्याच्यवहारसंज्ञा दत्त एवोक्तं संमुखस्येति। दृष्टिर्वा
व्यवहारो दृष्टिर्वा त्वनिमित्तकः दृष्टिर्वा त्वान्वयप्रतिरेकाभ्युपगमविधायित्वादि। तनुमानेन व्यवहारमुखे मोक्षहरणमुपनयनं वशं कृते यद्यसेति।
असिद्धो दृष्टोतीत्यतः। ननु तत्र दृष्टिर्वा त्वनिमित्तकत्वं साध्यमिति कथमन्यथः। ननु तन्निमित्तकत्वं त्वमस्तीति दृष्टं तना तस्या साध्यत्वा
दित्याह दृष्टिर्वीत्येति। अथैको न्वपदसंनतानशङ्क्ये क इत्याह केवलमिति। वक्तो न्वयः प्रोक्त्या प्रपुक्तः। वस्तुगत्या नत्र दृष्टं तस्यां वक्ति
रेको दाहरण प्रयोग एव प्रकृतसाध्यहेत्वोक्तिर्नाजान्ता वा दिति शङ्का दित्याह सर्वेति। प्रकृतानुमानत्रयैव ह्यर्थः। ननु यदस्येति।

प्रस्तोता हरणप्रयोगद्विव्रक्तसाध्यहेत्वोस्तत्र साध्याभावहेत्वभावयोरप्रदर्शनादितिभावः। अतएव कथं प्रमाणानुमानेन प्रतीयेकं।
 त्वाशंकादविवहेति। त्वद्विवहोक्तप्रक्तप्रयोगे परं न व्यतिरेका यत्र दृष्टिर्वीत्यनिमित्तकत्वाभावेस्तत्र दृष्टिवात्वा न्ययव्यतिरेकानुबधानि
 त्वाभावद्विवहेति विवहेति हेतुप्रयोगे व्यतिरेकास्तत्र न वेत्यर्थः। पर्यायवृत्ति एव च लिंगस्या न्ययव्यतिरेकानियमेन लक्षणमपि ननु न
 लभ्यते व्यतिरेको ज्ञेयत्वमित्यर्थः। व्यावृत्तादिति। लिंगाददर्शना न्ययव्यतिरेकानियमेन परं न्ययः। एवं च तद्विशेषस्य ज्ञेयत्वस्य हेतुत्वव्यतिरेक
 त्वं न विरुद्धं पर्यायत्वं नास्त्येवेतिभावः। ज्ञेयसाधनाये न्यायसंज्ञवत्पितृत्वत्फलस्य विवरणविशेषविषयनयानियमादिति तत्सम्यक्निर्दि
 शायां केवलव्यतिरेकमुक्तः। दृष्टिवापदेशकत्वे तु साधो न तथा संसृग्ध्रासिद्धेरेवामभूतत्वादित्याह व्युत्पन्नस्येति। गृह्यतश्चात्रिको हि न श
 क्तिताधयनिश्चिन्नाधनात् अगृह्यतश्चात्रिकं नान्यथा संज्ञवति दृष्टांतापरिव्याप्तौ साध्यप्रसिद्धस्तु संसृग्धेरेवत्यर्थः। वृथमिति। यदि
 ज्ञेयसाधकस्यैव लक्षणत्वमित्यर्थः। तस्य इत्येतत्। दृष्टित्वमात्रमुक्तं न तु लक्षणत्वमित्याह इत्यस्येति। समवायिकारणत्वादित्युक्तं
 एतन्निकटे पठनं बहुदसाधारणबोधनायेतिभावः। इत्युत्तरादिन्योनियते क्रियावत्त्वादित्यत्र जागा सिद्धिः। आकाशपदवत्त्वात्।

तेष्वंगुणानि धर्ते क्रियाबलादिना साधारणं स पक्षे काशौदेरपि वारत्नत्वादित्याह न त्विति ननु लक्षणकथनावसरे न कथं
न मर्त्यतिरस्यस्तमत्तमत्तमादिति त्रुटौ पयो मित्वा नाभं निरस्तमिति नावः अत्र प्रत्यक्षत्वेनेति तथाव प्रत्यक्षेण प्रमाणेन न व्यक्तं
अहणात् विप्रतिपत्तिः स न वताति नावः ननु प्रमाणं व्यवस्थिततया ज्ञातमपि अवस्था स्यादित्याह ये त्विति तेषामिति नहि
सर्वत्र प्रत्यक्षमिति न जेदसाधकं किंतु प्रत्यक्षं नुमानमपि तत्र पद्यव्याजंतर्हि नागसिद्धमेव स्यादस्यातिव्याजंतर्हि विवर्तितव्यं
तदुच्यते इति वा अं हरेव वा न्यव्याप्त्यस्य निर्दिष्टायां अनियेकितया लक्षणमिति प्रमाणं व्यवस्थापकं लक्षणं न व्यवस्थापकमि
ति वाक्यं पिवा मिनपि वा मीतिवद्विरुद्धमिति नावः न सागजः दूषित्वा सिद्धसाधतेन संजवति न वतात्वप्रसिद्धं साधतेन न
संजवताति संकते अनुवाददति प्रलक्षितिकरी अनवस्थानमवति सर्वव्यवस्थितैः प्रकृतजलद्वयवस्थाकरणेन देवतस्यापि व्यव
स्थाया अनावात् इत्याह नवेति तत्रापि संसुग्धां साधयति सिद्धिमादाय लक्षणे व्यवहारः साधतेन वदते पप्रधते पप्रालक्षणाप
रं पराव्यवस्थापनं तस्योपेक्षितमन्यथा नवस्था स्यादित्याह न त्रापाति ॥ अथिवा इतरेभ्यो निधते स्तुतवत्वादित्यनुमानं मास्तु

शैव्यनिशान्तरं गंधसंज्ञातिरूपं नुनयति च यत्नात्पुनश्चाह नन्विति। एवं हि गंधवत्त्वे सति रूपवत्त्वादिरेतत्कार्यं तत्र न
 यथैवैयर्थ्यामित्याह विशेषणोक्तिः। अत्र विशेष्यत इति व्युत्पत्त्या विशेषणपरं विशेष्यपरं प्रकृते तस्य विशेषणत्वात्तात्पर्यं स्फुटं
 विद्यते। अंगं गंधस्यासारणत्वं निकटस्थत्वाच्च एव प्रकरणमित्यर्थः। रूपं इत्यसमायाम्नाहृषत्वे हेतुस्तत्तत्तत्र संकलनं
 यद्यसमवाये संभवति गन्धकोत्पन्नरूपनिश्चेत्याह इति स्तत्र इति। ननु कृतं गुरुत्वं दधिवापत न द्रावणमत आह नापीति० वि
 द्यमिति० यत्र नोदनात् तत्रैवाक्रियेति समानाधिकरणदर्शनादित्यर्थः। स्थज्ञकारस्य यथास्तत्त्वं न जानाति तं प्रत्याह नदनेति। अत्रापि
 नोदकस्य विशेषणं दुर्हृत्त्वत्वात् विप्रतिपत्तेः। क्रियामध्याहरति वर्तत इति० एवकारार्थमाह नेति० तेनेति० इत्यांतरेऽविद्यमानत्वेने
 त्यर्थः। यत्त्वित्यादि॥ स्वाभाविकत्वेऽप्यात्वयाद्यनुविधानं न स्यादित्यर्थः। हित्युत्तरं नेषु मण्णादिषु संज्ञावेन कथं व्यंजकत्वात्तिशंक
 तेन नन्विति० पाकतत्त्वरूपस्य प्रत्यक्षसिद्धतया तेन गंधाद्युत्पत्त्या नानाभाविन्याह॥ वाक्येनेति० यो गंधाद्युत्पत्त्येव नानाभाविन्याह॥

[illegible]

न. ॥ इति चेत् ॥ अत्र त्वसंबंधात् संबंधानां न्यातुं दुष्टं ततो ॥ एवं वै क्वचित् कृतया श्रुत्वा त्वमेव न जातिः कृतो अवांतरजातिः प्रशंसितः
उच्यते ॥ अत्रापि ॥ येषु नान्येति ॥ दूषयति तेषां मिति ॥ ननु संबन्धोत्पादनाशादित्यत आह ॥ अनेके नि ॥ अत्र निश्चयत्वं प्रसंगाद्बुद्धं ॥
वस्यैव सामान्यत्वे प्रयोजकत्वात् ॥ अस्त्विति ॥ तथापि न तत्रावांतरजातिरिति भावः ॥ गेत्वादिनेति ॥ श्रुत्वा ससि न गेत्वा ॥ गेत्वा नीलाया
गविने ॥ अत्रायांगविद्वितीयत्वं ॥ गंधस्वेवास्याप्यमात्रिपरिहरति ॥ अस्यापीति ॥ अणोरयोरसंबन्धोत्पादकत्वेन ज्ञापयत्वात् ॥ इति
र्थः ॥ अत्रापि ॥ साति ॥ शो रसः ॥ दृष्टि व्यामेवेत्यर्थः ॥ जलरसे परस्परमुत्प्रेषणं यत्प्रतानिरोधिकत्वात् ॥ अत्रापि ॥ यद्यपि दृष्टिवा
सापेक्षयोत्प्रेषणं यत्प्रतानिरोधिकत्वात् ॥ अत्रापि ॥ यद्यपि दृष्टिवा
तरानेकजातीयमन्त्रयेत्युपसंहरति ॥ तेनेति ॥ स्यादेतदिति ॥ सुरजिगंधवती ॥ दृष्टिवा ॥ असुरजिगंधवती ॥ अत्रापि ॥ यद्यपि दृष्टिवा
पाककृदिति ॥ गंधनेदो नदव्यनेदव्यवस्थापकः ॥ एकस्मिन् गंधनेदस्पृशसुमेत्रमेणदृशनादिहेयं ॥ ननु स्पर्शस्य जलकृताया मनुस्त्राश
तत्त्वविशेषां वर्ध्याकृत्वेनैव जलविदारणादित्यतो लक्ष्यं ॥ अत्रावांतरजातिस्य शोण्याः पाककृदिति ॥ तेनैव जलविदारणादित्यतो लक्ष्यं ॥

ज संयोगसमवायिकारणकत्वेवैवपाकजशार्थत्वादित्यर्थः। स्फुटत्वादिति। यथा शुक्लरूपवर्तते जः संयोगे सति च दृश्यते मधुरसवत्पलादिभिरुन्मावसुर्जनैवं ८८ एवैव्यां प्रवृत्तस्पर्शविज्ञाताय स्पर्शः अनुस्माशितस्यैव विद्यमानत्वादेवं च तैजः संयोगे जाते पितृत्वस्पर्शाद्विन्नः स्पर्शेनातदति प्रतीतेः साक्षात्पतिरस्मृतत्वात् तैजः संयोगं विना प्रवृत्तजातं तैजः संयोगे सति सांप्रतं जातं तत्पञ्चयव्यतिरेकग्रहात् तत्कारणत्वं पाकजत्वं गुरुत्वं प्रत्यक्षेण न शक्यतरपतिपाकजत्वे स्पर्शस्त्विति फलितिरित्यर्थः। यद्यपि गुरुत्वं विनत्वादिना वैज्ञात्यमनुमीयत एव तथापि शतत्वादिना नानुक्तयतरपतिप्रायेणे न तत् ८८ एवैव्यां स्पर्शः पाकजः च विविक्तत्वादिपारिमाणदोषनिवाशत्वात् पार्थिवेति। अविशिष्टो द्विविशेषाद्विन्नयोर्लक्षणेनान्यथैव। एतन्नेति। इत्यस्यैकतया त्रायस्त्रिन्ननेदो न स्यात्। एवं वत्तत्र स्वरूपिगुणपुरस्कारवदिरु स्पर्शपुरस्काररूपाश्चायः। ननु ननु गुरुत्वविशिष्टादि त्रयो लक्षणे जातं न तत्पाकजपो ह्यमेवा तेषु स्पर्शे सति गुरुत्वमप्यतस्पर्शे सति तदुपशमस्य वदतेः विधिनिषेधो न स्पर्शविधयो न स्य सकारणवत्। यतस्पाकराण त्रिविंशत्युक्तयोगविक्रयो साधारणे वर्गगावे जलवां जातयो न स्पर्शज्ञानस्य तौ वाङ्मनस्पर्शस्य जलस्पर्शस्य जलस्पर्शः

दिनादिनवेतसंयोगेपित्रायस्त्रिजानावप्रसंगादित्यत आह तस्मादिति० अनुकूलस्तुतको हि मृदुत्वाद्युपलंज एवेतितत्त्वं। अनुस्येत्यादि
 नागस्य। ननु तेन प्रवेशाद्वाच्यवैयर्थ्यमाशंक्याह। ये हि त्वा औक्षोक्षौ। तयोश्च तेजोऽल योरेव सत्त्वादिति नाव। ननु नुस्माशीत उपलं
 ज्यत इत्यत आह शैत्यमिति। परस्परान्न निजानां शीतोष्णान्यामेव तत्प्रतीतेरप्यथासिद्धिरिति नाव। बलवदिति। न तावत्समबलस्य
 न बलान्यामनिजवर्तित्वविबलेन तथावतस्य न्यतरस्योपलंजे शैत्यमौष्ण्योपलंज्येत तथा चानुस्माशीतप्रतीतेर्न तस्य। मप्यथासि
 द्धिरिति तृतीयस्पर्शस्वीकार्य इति नाव। अपि च तेजोसौख्यसंबन्धेऽपि स्पर्शोपलब्धेऽसृतायस्पर्शसिद्धिरित्याह तथा विद्ध इति। निविद्ध
 र्घः। एतावता तेजोऽसंबन्ध उक्तः। शुक्लत्वेनेन रजसा संबन्धः। अनवस्थेति अनित्य इव स्यात्सावयवत्वमियमादित्यर्थः। नन्वनित्यमपि ५०
 रूपादिविनिर्दयवत् स्यादत आह० एवमप्येति० अत्र छछी व्यधिकुराण ह कृष्य कृष्य विश्वरमत्वेनानिमन्यमानवस्थतस्यावयवस्य नि
 वृत्तौ नि त्वेकार्येनावकार्ये निराश्रयं स्यादेवं वनृ हं रूपादिवयवानावेष्वाश्रयत्वात्। प्रकृतेन स्यादव्यस्य वापिकाराणां त्वेन
 वयवत्वादिति नाव। निष्प्रामाणिकेति। यत्र प्रत्यक्षप्रमाणं कार्ये धरा हो तत्प्रतिबोभवत्येव नानित्यत्वात्। नित्यवनप्रत्यक्षे न

नैतत्स्य त्रल्लस्य समवायिका शान्तया तस्मिन्नेतेन तस्मात्तीयस्यैव सिद्धेरिति नावः । नन्वेतन्मैव समुच्चयसिद्धेः स्वकारण्यं व्यर्थं न नियम
नियमकृत्वा यद्वितीयः समुच्चये सिद्धे नियमनिराकरणस्य अपि तैव एव सिद्धेरिति चेन्न । एकेन तद्व्यस्य नियमनिराकरणस्य समुच्चये स्य
वादितायेन मा मापिकत्वा निधानादुच्यते मिति स्यात् । ननु नित्यायां तथापि प्रमाणं नोक्तमित्याहुः । का पुनरिति । मूलकाश्च कृप
महत्वात् । यत्कार्यत्वं तेनानित्येत्यर्थः । चाहुषषोपादानाकाशादौ व्यतिचारस्तन्महत्त्वस्यावाहुषत्वात्कार्यत्वं च नावत्वे सति नातो ध्वं
व्यतिचारः नोपपन्नतेन प्रत्यक्षे क्रियते तथा च न प्रत्यक्षं प्रमाणमित्याशयः । जह्नु एव दस्य धर्म परत्वे धर्मी निन्निरेष्टव्यः स्यादत आ
ह स्वभाव इति । ननु तथापि प्रमाणं नोक्तं मत आह । कार्यमिदं नित्यस्मात्कारिकाणां विवेचनं नैव प्रमाणमिति नावः । विवेचनं मानसं
नाशं प्राप्नुवती यदि परमाणुः स्यात्तदा सत्प्रमाणं नोक्तिरिति मेरु परमाणुस्तु हरति परिमाणं वै प्रमाणं । तदभावत्वे त्वय्यद्वयं तदाया उच्यते
आनंत्यसा म्यान् परिमाणसाम्यं स्यादित्याहुः अनन्तेति । पारंपर्येण वृथवसे रक्षा यद्यप्यक्षिणा तथापि मेरो वयवे महत्त्वमिति चेन्न प्रवधारय
संयोगो वा तादृशमहत्त्वम्योक्तोस्ति सत्प्रमाणं वयव इत्याहुः नवेति । यदि सत्प्रमाणं वयवे मेरो वयवे वा वयवसंख्यापरेण तादृशम्योक्तो

त्वमवेदविमोहविशेषः प्रवयोवानसर्षपावयवइत्येवमस्माद्वरनस्तत्तुवस्तयोः परिमाविशेषइत्याह नयोऽति। एवं वावयवयोस्तद्विषयोऽप्राप्तं वयो
 र्विस्वीकार्यः। परंपरायां विशेषः सधातुत्तपरमाणुतिश्रुधानुत्पत्त्यर्थः। ननु मास्तुपरंपरायां विशेषः साक्षादवयवे त्वस्ति संख्यायां विशेषः पुनर्वक्तु
 र्विद्वन्निरवयवे रारबुस्य स्वज्या वयव रारबु। विशेषः स्यादिति चेन्न अनवस्थायां तात्पर्यादित्येवोक्तं। अणुकावयवस्य सावयव रारबु त्वे म हवस्यादि
 त्वेनापीति। ननु प्रलयस्य हीदृशमवयवित्वं यदियस्य विनास्तस्यावयवो नास्तीत्येवं विधत्त तदाद्यहस्यापि निरवयवत्वा प्रतिज्ञा नवतदुपपत्ति
 र्मुक्तिवेन्न अन्वावयविनाशो नरमवयवो नास्तीत्यत्रिआयान्। एवं वयस्यो तो वयवो निरुदे स स्वल्प परिमाणः सर्षपादिबधस्य तु हरे समस्तस्य
 चादि वदेवं तारतम्यप्रदाय सर्वत्रावयवेषु पिति धेयं। अंत्यो हि अवयवः सावयवो निरवयवो वा अत्यन्तानुपपत्तिः। अयं वयवः परंपरायाः स
 त्वात्। तथा च नृपणितेऽप्रयोजनं येषामेव त्वं त्वं आह। वृत्त्यविदिति। यदि स निरवयवस्तदा स एव विविर्भुतज्ञाशो निरवयवस्य नाशानु
 पपत्तेः। समवायिकारणनाशस्यासमवायिकारणनाशस्यवानाशकस्यानावात्। इत्येति अवयवविजागाहसमवायिकारणसंयोगनाशे
 सति नश्यति अवयवनाशे सति नानयानिरवयववेतदुजयं संजयतीति भावः। ननु वरमावयवस्य विनाग एवाकाशादिनिबोधितं विधत्ते

एवं वयस्य चरमो वयवो निकटे स्वल्पः यस्तु हरे समस्तानि जायते शंकते नापीति तस्येति आकाश इव सो वयवस्तेषां निवेदिताग
 लुप्यन्ति स्तस्य हि सत्त्वात् तस्मिन् निवेदावयवो निरवयवो वा प्रथमे तदेवावयववित्त्वे हि तस्येति प्रमाणं सिद्धिर्न तिष्ठतीति पक्षेऽपि त्रिलोकोत्
 त्तमन्तरैर्नास्तीति वाच्यः । न च निरवयवस्य नाश इति सावयवत्वात् तदेवान्न विवृत्तमिति नानावर्ण्येति । एवं वाकाशवमावयवयो विजागम्यत्वात् वाच्ये
 रणतया आकाशसत्त्वेऽपि चरमावयवसत्त्वे कथं विजागम्यत्वात् स्यात्तस्येति त्रिभुजसमवायिकारणत्वात् त्रिभुजसमवायिकारणत्वात् त्रिभुजसमवायिकारणत्वात्
 को व विरपरश्चाश्रय एवं वाच्येति तस्य चरमावयवस्याजावेऽपि स्थस्यत्वात् आकाशो विजागम्यत्वात् स एव वाच्येति तस्य चरमावयवस्याजावेऽपि स्थस्यत्वात्
 यत्वेत्यर्थः । एवमप्यवयवत्वेन स्वीकृतसावयवत्वेन निरवयवत्वात् स एव दोष इति तत्र न न च विरपरश्चाश्रय एवं वाच्येति तस्य चरमावयवस्याजावेऽपि स्थस्यत्वात्
 अत्र आकाशवधिराकाशमात्रवधिरवधिरविषयतीति शंकायात् । किं विदिति । अत्रादरे विजागम्यत्वात् आकाशवधिराकाशमात्रवधिरवधिरविषयतीति शंकायात्
 यतया वयवो स्वीकारेण स्यात् सावयवस्वीकारेण स्यात् सावयवत्वेन निरवयवत्वात् तस्य दोष इति तस्येति त्रिभुजसमवायिकारणत्वात् त्रिभुजसमवायिकारणत्वात्
 मा एव देत्याशयः । अत्राप्येवमानमिति कस्य हि भ्रम इति । अत्रेति । सवनसावयवप्रमाणत्वात् त्रिभुजसमवायिकारणत्वात् त्रिभुजसमवायिकारणत्वात्

वाकुष इत्यत्र अत्रुत्ता होय निवारणाय इत्येति स्वमते परमा लौक्य निवारणाय इत्युच्यते निवारणाय इत्युच्यते निवारणाय इत्युच्यते
सत आह अनेकेति त्रसरेणुः सावयव वाकुष इत्यत्राह इत्युच्यते निवारणाय इत्युच्यते निवारणाय इत्युच्यते निवारणाय इत्युच्यते
दित्यत्राप्रयोक्तृत्वमाशङ्काह यति। हर इत्यत्राह इत्युच्यते निवारणाय इत्युच्यते निवारणाय इत्युच्यते निवारणाय इत्युच्यते
धान इत्यत्राह इत्युच्यते निवारणाय इत्युच्यते निवारणाय इत्युच्यते निवारणाय इत्युच्यते निवारणाय इत्युच्यते निवारणाय इत्युच्यते
यद्विसेति सावाकुष इत्यत्राह अनेके इत्युच्यते निवारणाय इत्युच्यते निवारणाय इत्युच्यते निवारणाय इत्युच्यते निवारणाय इत्युच्यते
व्यतिरेकेण कार्यव्यतिरेक नियमात् न च त एव कृतं महत्त्वस्य वाकुष इत्यत्राह इत्युच्यते निवारणाय इत्युच्यते निवारणाय इत्युच्यते
महत्त्वप्रकृषादशनादित्यर्थः मन्वाकाशादिपरिमाणवन्निष्पत्त्यस्य त्रसरेणुपरिमाणस्यानेक इत्युच्यते निवारणाय इत्युच्यते निवारणाय इत्युच्यते
हेतुत्वं स्यादिति चेन्न वाकुष महत्त्वस्य निरुपाधिसहकारेणान्यत्वनियमात् अनेकेति अनेक इत्युच्यते निवारणाय इत्युच्यते निवारणाय इत्युच्यते
इत्यर्थः अस्मत्त इति यो गिवाकुषतामापयस्वमते प्रथमसाध्ये परमा लौक्य निवारणाय इत्युच्यते निवारणाय इत्युच्यते निवारणाय इत्युच्यते

रणायास्मदाति. अणुपरिमाणा रतमं कविद्विष्टानमिति साधु सिद्धौ यत्र विष्टांतं तन्निरवयवं सिध्यति. तस्य वयवत्वेन दपे स्यात्त
वस्याणोऽसत्वे विष्टानता वादित्याह. अणुपरिमाणा परमपरेति. परमाणुश्चाणुद्वयोः सिद्धौ अणुपरिमाणा सिद्धिः. अणुकादिषु महत्पु
तस्मादिन्द्रादिना त्वयैवोक्तत्वं. ननु ते महत्त्वा एव एवमनवन्ति उतः परमाणुवदप्यत आह. नृहति. रूपेति. महत्त्वे सत्पु नृहत्पु व
त्वमेव प्रत्यहत्वे अयोऽनवत्पु. एवं च सरे एव वयवाः सावयवाः महत्त्वे सति उच्यते समवायिकारणत्वादित्यपि नानुमानं मित्याह. त
यदेति. महत्त्वा ना वादित्यर्थः. ननु यदि नते पु महत्त्वं तदा कार्ये महत्त्वं न स्यात्. कारणे महत्त्वं स्यात् ना वात्. ननु प्रवयवसंयोगात् न
उक्तं तदप्ययत्वा दित्यर्थः. अत्रैव दपमाणस्य प्रवमनुक्ते र्था श्रुते नुपपत्तेः. वस्तुतस्तु प्रवयवेने क इत्यत्वं मुक्तं तत्र सावयवत्वपा
द्यस्यास्मन्मते अणुके महत्ति सप्तित्वेन महत्त्वा कारणत्वादेवं वा वयवपरंपरावत्वं वाक्यं न डक्तं देवत्व महत्त्वात्.

तत्त्वोक्तं न सरे एते महत्वादिपुत्रमधिकृतं सिद्धिर्नित्येन महदात्मकस्य हेतोरग्रे वा अन्तात् महत्त्वमिति। अनेक इत्येः सावयव
 वेः। नस्येति ननु असरे एते रवयवाः सावयवाः कार्यमहत्त्वं प्रत्यवयवगतं सावयवत्वं प्रयोक्तव्यमित्यर्थः। तथा कार्यकारणभावस्यानुकूल
 तर्कस्य सहायवान् प्रयोक्तव्यमिति भावः। कार्यकारणभावप्रमाणमाह। अन्यथेति। परंपरावाक्येन अधिकमहत्त्वमित्यर्थः। बहव इति। तस
 र एव वयव बहवो इत्यादिनां परिमाणप्रवयाऽन्यमहत्त्वं न तद्व्यापकत्वादित्यर्थः। नाह। सिद्धि साधनं घण्टादयमेव रजनीत्यनेनाकारा
 त्। घण्टा त्रिजिह्वरं न इति परं संदेहात् हेतौ वयव्याश्रिते सिद्धिः। परिमाणस्य सत्वात्। नुत्येति। समान परिमाणप्रवयवत्रितं नुब्रुवतुस्तं क
 जोष्यत्योरेकस्याधिक परिमाणत्वे बहुत्वसंख्येव प्रयोक्तव्यमित्यर्थः। तेति। विनश्यत्तौ नश्यतीत्यर्थः। ननु विनागवत्तद्व्यपक्षेन ब्रह्मत्वादेर
 च हेतुत्वं संभवेन सावयवत्वपर्यन्तानुसरणवैयर्थ्यात्। सावयवत्वसाधकानुमानेऽप्रयोक्तव्यतामपाकरोति विप्रकृत्या। कार्यमहत्त्वं प्रति
 त्पद्यते सावयवत्वस्य हेतुत्वात् तत्रैव विप्रकृत्या बाधकस्य प्रवृत्ते। द्वितीयानुमानेपि विप्रकृत्या बाधकमुक्तं च संख्यायाः महत्त्वकारणतया क
 घनात्। तृतीयानुमाने तु विनागसाधकं विनाशसाधकत्वात् तदननिधानात् ननु घण्टाकावयवा अपि सावयवा नवत्व आह। तदिति।

[illegible]

न्यायान्वयतातिनेन्यास्यैर्यपदेननिविडसंयोगस्य विवक्षितत्वात्तस्यवदृष्टिविभात्रवृत्तित्वात्गतिप्रतिबंधश्च स्वाधिक्यगुरुत्वाप्रयस्यवृत्तादि
ननुन्यायवृत्तद्विशेषित्वं च स्वाधिक्यगुरुत्वाप्रयफलनबंधवत्त्वं। एकत्रगतिमात्रमपरत्रतद्विशेषः पतनमिति विवक्षितत्वात्। ननुशरीरेन्द्रियवि
चयनेषादिष्वेवं च त्रैलोक्येन आह। एतेनेति। अयुष्मान्मनस्यसंज्ञापदस्यशब्दाधिक्यादर्थधिक्यमिति न्यायेनात्रतात्पर्यमिति ज्ञातवः। अथिवात्वं
वातेनशरीरत्वं च यत्वेतेन ज्ञातव्ये शरीरेन्द्रियेन न ह्यथिवात्वं फलविशरीरेन्द्रियेन ह्यतयमपतिज्ञातिसांख्यीकशरीरेन्द्रियत्वयोर्भेदादिति त्व
त्तित्वात्प्रथमेति। इत्याह तिसांख्यीकक्रियमापातयात्रोगसाधनस्यैव विषयतया अत्रशत्रोर्भावः अहं ब्रह्मण इत्यादिसात्कारानेतदस्युक्त
घत्पत्तेरभावादेवपि विषयतया तद्वत्त्वं कथं जानित्वमित्यर्थः। समवायादेस्तु प्रत्यक्षत्वाभावात् नाविषयतयात्रोपदेति जाकां तस्मादिति। ५४
योगः स्वसमवेते स्तुखदुःखसाक्षात्कारः सयदवच्छिन्ने आत्मनि तदन्त्यावयविशरीरमित्यर्थः। अत्रांत्यपदं कुर्यादिवारणाय तस्य शरीरत्वं न
कृत्यान्त्यावयवित्वाभावात्। तदवच्छेदेनापि योगस्य ज्ञाया जानत्वाच्चेति जावः। ननु यदवच्छिन्न आत्मनि ज्ञानमित्याद्येव कथं नोक्तमिति
चेन्न विवाहस्य वर्धमाने तावनुसर्तव्यत्वात् शरीरेति। अतोऽप्यपि तत्संयोगे यातितदर्थं शरीरसंयुक्तमिति। अतोऽपि

परदानुपादानेन ज्ञानोक्तं याति तस्या कृषिकदाविच्छेदसंयुक्तस्य साक्षात्प्रतीति साधनत्वात्परमा पुनरावृत्त्यसाक्षादित्यादि। अतश्चिदंश
रसंयुक्ते पितृस्मिन्नुत्तदनात्। प्रतीयमानतयेति। साक्षात्क्रियमाणेत्यर्थः। अन्यथा तद्विधेर्मादावतिव्याजेः। लक्षणेति। धर्तृलोक्तो
यस्याधि रूपो धर्मस्ते प्रवृत्तिनिमित्तमस्मादौ ताः सत्ता इत्यर्थः। त्रिविधे वेति प्रकारार्थमाह इति। तावता किमिति तत्प्रतीतिव्यापिपु
ति। चतुर्विधं प्रमाणस्य सत्तात्वात्। एकविधं शब्दस्यापि साक्षात्क्रियमाणतया। जोऽगसाधनत्वेन विषयत्वात्। अनेकेति। द्विविधं शरीरं
धिया येव जलादौ त्वयो निजमेवेत्यर्थः। कर्मधार्यं वा रयति देवता नामिति। अत्र प्रमाणमाह सत्स्यते। हानि ननु देवादिशरीरं यो निजं शरी
रत्वादत्मादिशरीरवत्। न वा प्रयोजकत्वं कारणं विना कायोत्पत्तेरसंभावितत्वात् इत्याह न द्विति। अनुमाने व्यतिचारमाह शरीरत्वस्य
ति एवं शरीरमात्रं प्रतिनयोनिः कारणवृत्तिनावः। ननु देवादिशरीरं यो निजं सर्वथा असंयुक्तरीरसदृशत्वादित्यत आह संस्थानेति।
सर्वथा सादृश्यमस्मादिशरीरेण तत्र नास्तीत्यर्थः। तदेव दर्शयति त्रिदश इति। किं सादृश्यं तु न यो निजत्वानियामकं। अत्र प्रयोजकत्वादि
व्यापि विदिति। यथा किं विदुः सादृश्यसत्त्वेऽपि कृषिकोः कृषिजनवयः तथा कृषिघोनिजः कृषिदयो निजः स्यादित्यर्थः। अत्र प्रयोजकत्वादि

साध्यति द्वौ गवयो गोहविर्धर्मवत्त्वादित्यपि स्यादिति ज्ञातुं किं शरीरं योनिं सर्वत्र नाप्यनुपपद्यते शरीरस्य दशतन्त्रागवत्त्वादिशरीरवदिति वा न
नानं न दृष्टे दृष्टं तसिद्धिरित्याह न वेति तत्र साध्यसत्त्वे विरुद्धावेन साधनैर्कल्पे धनं दृष्टं तत्तेति ज्ञातुं यद्वा सतीत्यत्र सादृश्येन को नो न च
ह्येव तानेतरं तथा तु मेयं व्याप्तिग्रहं न मनुष्यादौ तत्र तदजावा दित्याह न वेति एतेन व्यापकव्यतिवारस्यात् तेषां तत्त्वार्थं न दृष्टं न्यास इत्यपास्ते
न योनिः शरीरं तद्वत्त्वमपि न उपलब्धं इति तस्मादिति तत्कर्म न तन्नाश्रयैकतयेन समर्पकं स्यात् न तेन दिति नादयो धर्मोऽस्ति येन गमो साध्य
तु न को न जवतीत्यादिन्यर्थाननुपपत्त्या एव निरुध्यते शरीरं न साक्षात् परं परादा इत्यत आह न वेति तदेतदिति परंपराकारणव्यतिर्यक
ननु मरकादिनां सुखमप्यनुभवतां कथं न रकपाडास्तु वासं निजदुःखस्यैव न रकत्वादित्यत आह नो रक्तिरिति एव तदभावात् नारक्तिरां न
रकपाडा न वतीत्यर्थं ननु दुःखं तव एव शरीरात् तत्कथं न नियतावस्था तत्र आह न वेति कुर्वन्नुपदेना वयवाप्यंते तत्रात्मा कान्ता न च
पपद्यते एवेत्यर्थं संस्थानं संस्थानिनो अदयवावयाविनो इतोऽप्ययोनिं शरीरं मृगीकर्तव्यमित्याह न हीति अस्मिन् नारक्तिरां न योनिं जं

अतन्त्रिनेरपिनार कित्वं वाच्यं नवनयोस्तथात्वेसुखैर्मानवतीत्याह नापाति। स्वर्गे पाति। आगामकत्वस्यो नयत्रुत्पत्तादित्यर्थः। द्विविधत्वमिति
देवादिशरीरस्यापिकारणजन्यत्वादित्यर्थः। शरीरं नवनयशरीरविशेषतया। अत्रैव शरीर एवाश्रयत्वमिति चेत्पात्रात्तः संज्ञाज्ञानेति मेदात्तत्वं
इति नानात्वे रक्तत्वेनाहाना। त्रौक्ये स्तेषु शरीरान्तरैश्च नवनयविधिस्तत्त्वं नवनयन इति श्रद्धाकारोचितार्थवगतदित्यर्थः। विषयत्वविवेकादेति
ह प्रायेणेति विवक्षितं विशेषस्वैव निरूपणो हेतुत्वे दृष्टान्तमाह कथा विदित्वा यथाविधयः। यान्तर्गतस्वप्नादिः दृष्ट्या एतान् तथा शरीरान्तरं तस्या
त्यर्थः। ननु तयो रन्यत्रात्तमि विनरुतः प्रकृतनस्य तु विषये नैव जायते क्रियते तत्र किं दृष्टान्तं। कार्यमत आह कथा विदित्वा। कैविद्यानन्तरं नास्मृतिरिति
विद्यायामतन्त्रिने तथा प्रकृते प्रीतिनायः। प्रमिनेति। अननुनवनया कथा विदित्वा यथागंधादौ पाककृतमनुक्ता सौरनादिनिरुक्तं शरीरादौ
या एते प्रक्रममुपेक्ष्यो निरुक्ता धुक्ततया ह्वादौ शरीरत्वमनुक्ता विषयत्वमुक्तं वननं हि विवक्षाधानं सौरेत्युमेव श्रद्धाकर्तुं नित्याशयः। एतत् शरी
रत्वं प्रतिनियतेति। नोत्र विज्ञानमात्रेण शरीरत्वे सिद्धे प्रतिनियतेति श्रद्धादिर्न योगिशरीरेव निवारान्। जीवनादि प्रत्येकदेतु अन्यथा वेप
त। एते जीवनादयः नाह्यस्मिन् गोत्राद्युप्राणवायुः। मोषि प्राणवायुरपीत्यर्थः। तदपि अहंवादानमपि। इति विद्वत्तर्जगयोः विद्यस्तत्त्वस्येति

रोहणे वेत्यर्थः। अत्रात्वेत्यर्थः। नयात्प्रत्येकं हेतुनेत्यवधेयं। मनुदद्यादित्युक्तं। अत्राहानं मास्त्वत आह अन्यथेति। यथा न्यादानं सह एव नाहं।
स्तथा हेतुवैविध्येनोक्तं। पितृस्य दित्यर्थः। नन्वीदृशिकार्यकारणत्वात् एव किं मानमत आह आगम इति। जर्मदातीरसंज्ञा नाइत्यादित्यर्थः। मनुष्यादि
शरीरमित्यर्थः। मनुष्यादिपदं प्रत्यक्षं तत्रात्राये। मनुष्यादिपदं हेतुं रश्चैव वादित्र्यक्षसंख्या तस्यैव कृता। कदा स्वेदं पाकं शरीरसंबंधे न पुण्यादि
रूपादिपराह त्रिते नौ स्येत्तद्व्यतिरेकं। सन्तदनुत्पत्तेरुल्लेखः। एतावता शरीरे सदैव सन्ता प्राप्यते वै कस्य समवायिकारणतया न्ये जाति
ततया पुपुष्यत इत्याह सत्यमिति। तथैवेति। पंचानां समवायिकारणतमस्तीत्यर्थः। विज्ञातीयानां रजकृत्ववादिना दिशधरावनवाच्यमपि न
पुंल्यवायनया सर्वत्र एव वयत्र नियमतो वयव हलुक्तेन च विज्ञातीयमाह नेदयि वीरुलारखेऽं धवत्वं तेजोऽं लारखेऽं सत्वं तेजो का धारखेऽं रूपत्वं
स्वात्कार्यगंधादौ कारणगतस्यानेकस्य गंधादेः कारणत्वात् तत्र गंधरसरूपाणां मैवैकत्वादित्यर्थः। माह इत्यमिति। स्वरूपकार्य एव तथा किं
नौ क्रामति चेन्न। तत्र बहूनामर्थवयवानां संज्ञा न सजातीयस्यानेकस्य संज्ञात्वात्। हलुक्तेन तदनावात्। मनुकारणं गुणत्वेन कारणता
त्वेनैकत्वमपि तत्र प्रवेश्यं गौरवादिषेकस्यापि गंधाद्युपपन्न इत्यत आह। आहं ज्ञत्वं हति। यथाऽनेकैर्गंधादय आहं नैकस्तदादिति।

द्विलंबं च न सततोत्पत्तिरेकस्य त्वारं न कृत्वे स्यादेवेत्यर्थः। न न नैकस्याप्यारं न कृत्वे सततोत्पत्तिः स्यादेव स्वस्वाश्रये विद्यमाना नामेकं
धारिणी सत्तेन द्वितीयविलंबाभावादित्याशंकते। अथेति। यदि चापुनस्तु तत्र तत्रैकं गंधो जात एव स एव गंधात्तरं रोत्यतिवर्धनं
रुतिन सततोत्पत्तिः। ननु तत्रैकं पुनस्तु समवायिकारणद्विलंबादेव विलंबरुतिना नैकादं न कृत्वे सततोत्पत्तिरिति तदेकादं न कृत्वे पित्तं
मानमित्याह समवायिनिमित्तत्वादेकादं न कृत्वे न ह्यणमिति गौरवं धनजामालिकामित्यर्थः। ननु दर्शनी नुरो धिना कल्पनादर्शनं त्वनेकं
जनकत्वादेवेति शंकते नवेति। यत्र सजातीयकारणबाहुल्यं तत्रानेकजनकत्वे पित्तं तत्वे न जनकता गौरवात् विजातीयारं न कृत्वे सततोत्पत्तिः
इत्याह कारणा मिति विपक्षरुति। सततोत्पत्तेरस्तत्वादित्यर्थः। ननु वितीयारं नो सिद्ध एवेत्यत आह तेनेति। तेनो जलाभ्यामारं न कृत्वे
तत्त्वं वायुद्वितीयो जामास्त्रे गंध उपपद्यते विजातीया नारं नैकप्रतीतिरेषा बाधं विना यमः स्यादित्यर्थः। एवं वायेत्यादिना ग्रंथे
न विजातीयास्यैकं न कृत्वा पित्तं त्वर्थं समाहितं तदपाकरोति नेति। जलं च द्वितीयपरमाणुभ्यामेकं वायुकारं नैकं तत्रैकं नैकं

ननु गंधश्चेत्येतत्कस्य त्वत्तयिवात्वं स्यादेव हेतांस्तेजो जैत्वं स्यादेवं वजा तिसाकुर्यमित्याह एको वेति । सज्जातीयारंजयोः पृथिवीत्वज्ञानत्वे कोरे
वेत्तं विज्ञातीयारं वेत्तु द्यमिति परस्परगत्यं तात्पर्यसमानाधिकरणयोरेकत्वत्वेन तस्याकुर्यमित्याह । यद्विज्ञातीयाभ्यामेवायं नस्तदा
परमात्मत्वेन परस्परपरिहारे इष्टम् । इव तेजस्तदावपि संकरो इष्टम् । एवकारगन्तव्यसिद्धसाधनकारणयोपादाने गंधवद्विज्ञाति
ति । प्रकृतान्त्रिषोपान्नान्यथा अणुकारोपरमाणुगंधव्यतिचारान् । परमाणुव्यतिचारणावकार्यत्वे सतीति ऊले तदपाकत्वे गंधत्वादिति ।
गंधवत्त्वे वेति । ननु विज्ञातीयारं पिबुण्डकस्य गंधत्वा सिद्धसाधनमिति चेन्न । स्नेहवदनोरंजकत्वस्य साध्यत्वात्तस्य सिद्धेः । विज्ञातीयारं स्ने
न स्नेहवत्त्वस्यापि साकारात् । ये पुनर्निर्गंधाभ्यास्तत्तदप्यत्र ये पुनः स्नेहवत्त्वारं न तदित्यर्थः । गंधकस्येव स्नेहवत्तिना रंजन इत्यर्थः । एतेन च अणुका
नारंजकेष्वप्यणुकारो व्यतिचारे विपरिहृतः । अणुकारं न कत्वस्या साध्यत्वात् । स्नेहवदन्या रंजकत्वस्यैव साध्यत्वात् । ननु सतीयारं जाजावे ५७
त्रयमात्रमिति ह्युक्तं ता सिद्धिः । द्वितीये विनया सज्जातीयारं न कस्यैव दृष्टान्तत्वात् अन्यथा न ते गंधवन्तः । विज्ञातीयारं न कस्य

हृदये लीति अन्येति। निरवयवत्वं इत्यर्थः। ननु किं त्वत्वादे वा काशादिवान्निर्गम्यतेपिमत्वं स्यादत आह नित्यत्वं इति। नित्यं स्वयं द्वेधा परमहृत्पर
माह नित्यं संचरतत्राद्यत्र सरे पुनर्वत्वेनेत्यस्योदित्यर्थः। एवं च त्रसरे एव अयवसिद्धावपि नित्यवयवसिद्धिरिति। ननु तद्वदेतु
नेवात्रापि सावयवत्वनिर्दिष्टत्वं न आह नहति। तथा च महत्त्वे सति स्वरूपत्वत्वं सर्वहेतुः प्रकृते सिद्ध इति भावः। ननु यदि त्रसरे एव अयवत्वं न
सावयवत्वं सदा न त्रयपरव्यसंयोगस्तस्य सावयवत्वं एव हते। यदि च न महात्त्वं सदा महत्त्वात्समवायिकारणं महत्त्वमपि तत्र नास्तीति कथं
रुदारेण काहत्यायं कृत्वा तुल्यसंख्याकं शादेव महदारं नृणां स्युदित्याह यद्यपीति। त्रसरे एव कार्यत्वात् सावयवत्वं सति कार्यत्वादित्युमाने
न ह्येकसिद्धिः। अत्र पुनरेव शादेव अयवनिवारणाय महत्त्वं सति। त्रिआकाशादेव कार्यत्वादित्याह उच्यते इति। ननु प्रयोक्तृता महत्त्वोपपत्तेरिति
त्वसंख्यापत्तेरिति न ह्येव सावयवत्वं शादेव जायते। महत्त्वस्य प्रचयारव्यसंयोगस्य ह्येव प्रचयत्वात् अत आह अत्रापि इति। यदि परमाहृत्तिरेव वदु
त्वं संख्यापत्तेरिति न ह्येव सावयवत्वं शादेव जायते। महत्त्वस्य प्रचयारव्यसंयोगस्य ह्येव प्रचयत्वात् अत आह अत्रापि इति। यदि परमाहृत्तिरेव वदु
त्वं संख्यापत्तेरिति न ह्येव सावयवत्वं शादेव जायते। महत्त्वस्य प्रचयारव्यसंयोगस्य ह्येव प्रचयत्वात् अत आह अत्रापि इति। यदि परमाहृत्तिरेव वदु

[illegible]

वैतह्याधिक एवमप्युक्त्यानाशेन न देशस्वरूपपरस्वोर्ध्वतो न ह्यादित्यादिकथमिति। प्रान्तिबंधकृति। मत्ता परस्वप्रतिबंधका जावेपि
विद्यमानेभ्यः संयोगेभ्यः खंडपत्तयेव जायते न तु मत्ता परस्वोर्ध्वतो न ह्यादित्यादिकथमिति। आधादिति। आधत्ते तो हि द्वितुका पयस्सर्वपिसा
मवेतास्तथावतदपक्षेण समवायिकारणनाशा सर्वेषां नाशे त्वति रिक्तोपलं नायते देवपदोत्पत्तिश्चिद्येत्पर्थे न त्विति। अणुनिर्मलत्वा
धारनेयदिधराधारनकुत्वलक्षणोति प्रसंगस्तथा ह्यणुके पितथा वात्र कश्चित्परमाणुव्याहृतो विशेषो वाच्यः। स्वोपरिकल्पितस्तु नियमः
परमाणुवपि श्रुतिप्रसंगान्नियमश्च एणुके पिमहसंनकुत्वमुच्यतेत्यर्थः। एवं चातिप्रसंगः न गेनियमादेकविषयताति परमाणुमिरेवास्तु
एकारण्येति न ह्यणुकसिद्धिरिति च पूर्वसिद्धे तत्राह। उच्यते इति। ननु द्वितुके पर एवायं संख्यापक्षस्तिति किं ह्यणुके न त्वेन। साक्षा
त्परपरसाधारणत्वविना वस्त्विवहितत्वात्। तत्र नत्प रवच वानादायोत्पत्तिस्तत्वात्। एवं च त्रिभिः परमाणुमिरेव नोत्पत्तिर्विरहः सिध्य
तितदपेक्षया पक्षे यो द्वित्वे कृत्वयोः सत्त्वानोत्पत्तिश्च परमाणुरनारंजक एव। एकस्य संयोगात् जावेऽ समवायिकारणनावात्। अनेकसं
ख्यादिह पेक्षितस्वकारणापेक्षया कार्यविपरिमाणस्य वानुपपत्तेः एकस्य परमाणोः संयोगात् जावे संयोगनाशसंज्ञदेः समवायिकारणा

शसंनवेऽसमवायिकारणभाशनावे न जन्यस्यनित्यत्वप्रसंगः परमाणो नित्यः तथा समवायिकारणानां स्थाप्यसंनवत् एव परमाणुद्वयस्य
स्य द्युल्लस्यसिद्धिरिति प्रकृतकार्यः तथात्वइति। प्रवृत्तमस्तु यो रिक्त्वद्वयस्याप्यभावादित्यर्थः। उच्यते। मत्तद्वत्त्वाद्यमेव जस्य
स्वीकारादित्यर्थः। ननु दान्तां परमाणुयां नवतुल्यं कान्तिनिमित्तं एकारं तोविस्मादिति शङ्कते। नवेति। कारणकारणे न कार्यकार्ये
न कार्यविहितनियमो भाङ्गी क्रियतइत्याह। अनियमेति महत्त्वदत्तो सत्यतं द्युल्लस्यसिद्धिरिति वाग्यकारणाय काशा दो कार्यत्वादिति। एतच्च द्विती
यसाध्ये प्रथमे महत्त्वमात्रस्य सममर्थत्वादिति नावः। कार्यत्वमात्रं तु न तत्राप्य। तथा सत्त्वव्यवहारविहितमेव नवस्यास्यादित्याह न स्वादिति नि
वृत्तिर्विचित्रं। एतद्विचित्रं सममर्थः। अथेति। क्रमिके पुत्रवन्ति रूपणा वत्तरमेव ग्रिमस्य सावसरत्वादिति। सामान्येति। तत्रेहादिव्यंग्यमित्यर्थः।
तत्रवदिति। संवत्समात्रविहतायां तत्रवदेवातिप्रसंगदित्यर्थः। इत्यन्वसिद्धरिति। ननु कुरुणात्वेन स्तुपादीनामतिप्रसंगदिति नावः। ननु ह
तत्त्वत्वं नास्त्ववस्थापुं पृथिवीते जसोरपि सत्त्वादित्याह। सत्त्वशब्दइति। नचेत्त्वं शुक्लपदार्थमिति चेत् न। अपावृजनाद्विरूपपदत्वस्य
वदितत्वावकाशं रूपस्य प्रकृतविशेषणव्यवहारे प्रमाणमाह। पृथिवीति। नौ पृथिवीत्वर्थः। एतद्वत्। उक्तेति। अन्यथा तेऽसंयोज्ये

नपराहन्तिः स्यादित्यर्थः। पराहन्तिर्विना कथं रूपान्तरोपलब्धिरेतन्नाह। पार्थिवशक्तिः। औपनिषत्तत्त्वार्थः। रक्षातिप्रसंगेकारयति। एतेनेति। अपाह
स्ववत्तत्त्वत्वात्तत्त्वार्थः। माधुर्यस्यैवपार्थिवशक्तिः। ननुमात्रपयसिपाकेनविज्ञातीयोऽस्यउद्भूतमपहस्यंवाहर्वन्माधुर्यंनान्तरमाधुर्यंनिरमेव
जायतद्व्यतन्नाह। ईषदिति। तदपिनोपलब्धत्वंनद्व्यतन्त्यर्थः। ऊपरस्यनियमनोपधुत्वेनरक्षातरोपलब्धेरेषाधिकित्वमाह। सिद्धुर्देनेति।
अत्रोपपत्तिमाह। कथमिति। स्पष्टीतिरेषाधिकित्वपिज्ञेत्तौपाधिकीतदन्वयव्यतिरेकानुविधानादित्याह। एवमेति। एवयथातेजसि
पार्थिवशक्तिस्तुतएतन्व्यतेतेयाज्ञेनोपलब्धत्वंनएवतथाचस्तेहोहलगतोत्तवत्त्वेनविंशतिविशेषाणामसत्त्वेविहविशेषगुणान्तद्विशेष
उपलब्धत्वादिन्यायेनसकलविशेषाणांप्रकृत्यात्किंतुप्रकृत्यात्वाप्येतादिविशेषएवेतिरूपविभक्तमाह। अत्रेति। अत्रेतिशयोक्त्युपपत्तिर्मेव
नियतस्ववत्त्वम्। वाचितमेवेतिगुणत्वमित्याह। तदसदिति। ननुमायनियमोऽप्येतिशयश्रुतीनेरनन्नाह। नचेति। नवन्तुप्रतीतिः
पारितोषादिशयगोचरेनवतीत्यर्थः। ननुस्तेहोगुणमातिशयत्वादिकर्मलिखितवारीत्यतन्नाह। सामान्यविशेषन्यायेनितयाव

नसामान्यमिति। प्रकृते साध्यमित्यर्थः। गुणएवेति। कर्मत्वस्यासंनयदित्यर्थः। द्वितीयपरमाणुपर्यंतं स्नेहस्तिष्ठति नवजातिरूपत्वेन पुपपद्यने इति
 वात्तव्याप्यमतेः परमाणुवन्नावदित्याह द्विजेति। व्यस्यस्यापत्तेति। धरत्वादेस्तु वृथा वादिव्यंजकमित्यर्थः। व्यंजकं विना च हीरत्वस्यायेन परमाणु
 पुस्यास्यतीति शङ्कते ह्येवेति। तस्य हीरत्वस्य परमाणुपुद्गीरत्वाभावमुपपादयति पाकजेति। अथ माशयः। हीरत्वादिस्मिता नीयारूपा
 यो वा परमाणो हीरत्वव्यंजकस्तद्योग्यतावा नायः। याकेन विध्यमानानां तेषां नाशे हीरत्वस्य तत्रासत्वं प्रसंगतः। व्यंजकत्वाववति व्यंज्य
 एतेः नवेष्टापत्तिः। आवकश्चिदुणाविशेषो नयिकवृत्तानेगीकारात्। नांत्यत्तादृशरूपयोग्यतायाः सर्वत्र सत्वेन सर्वपार्थिवपरमाणु
 हीरत्वापत्तेः। नवेष्टापत्तिः। तत्तारक्ष्यसर्वकार्यणिं हीरव्यापत्तेः। हीरारक्ष्यस्य हीरत्वनिश्चयमात्रं। ननु यथा परमाणो न हीरत्वं त्रैलोक्ये
 पुकादौ तथा स्नेहोपस्तिर्याह ह्यपुकादाविति हीरायं नवेष्टुपरमाणुतया रूपादयस्तिष्ठति यथा तत्तारक्ष्येषु हीरत्वं न त्वेवं स्नेहो
 दन्तकेषु यदि तेः सारूपादिनिष्ठस्तिष्ठति तदा ते नैव व्यवहारोपपत्तौ द्विजात्येव्याहनदिति। यदि रूपादिमपरमाणु रक्ष्येषु चैव स्नेहस्तदा

इदिव्यादिमात्रे स्यादित्यत्रि त्रेत्याह न हति। ननु हतत्वा ताविवस्वादि विशेषा एव परमाणु हतयो न विध्यंति व्यंजका इत्यत आह न वेति। मरिच
तत्त्वादि वैयधिकार एतत्संविंतु सामानाधिकरण्यामेव तथा वृत्तादिपरमाणु हतीनां ने प्रोक्तत्वा दिव्यं ज्ञातमेव न वृत्तादि हति स्ते रं अं तत्त्वं
हतत्वे तादि परमाणु पुर्विसंश्रितत्वाच्चेत्यर्थः। ननु कार्येण व्यंजकमत आह न वेति। अत एवेति। यतः कीर बीज वृत्तयस्ते वृत्तत्वे ते तत्त्वे
हतव्यपदेशम् पपादयति रसेति। स्ते रं स्पृग्गुणत्वमुपसंहरति तस्मादिति। जले स्ते हो नास्ति अनुपलब्धे रिति प्रवेक्षिं दोषमपाकरोति।
न वेति न हि जले स्ते हो नोपलभ्यते एव किंतु हते नुपलभ्यते मानादपक्षे उपलभ्यते यथा समान परिमाणस्य वृत्तं पे ह्या पत्रं स्रग्गुणं
जो हका रवित्यर्थः। अतः के नुक्ता न कार्यं प्रमाणमाह। अन्यथेति। उत यकार्यः संग्रहो जलाद्रव नु जयमप्येतन्न व्यवस्थापपत्तीत्यर्थः। न
नु हतादि संयुक्त समावायेन जलस्य स्ते रं हति न जल आश्रयः समास्तु ने मित्रि के नै को पपत्ते रित्याह तथा पीति। संयुक्त समावायेन
वापलभ्यत इत्युपसंहरति। तस्मादिति। पिंडा नावेधाति। न वपि। ता वो जलस्येत्यर्थः। तु शब्दे रिति। अवच्छेदात् न वेत्तु रव्याथानुपपत्ते रिति
त्यर्थः। कार्यमित्यत्र संबन्धपेक्षा यामाह ता रित्यत्रेति। इदिव्याप्तिप्रकारत्रयेण दराथत्व कथनायेह म निमित्तं इदं विदित्यर्थः। ता

यस्तद्वत्त्वा प्रत्यक्षतया न प्रमाणमाह आपद्विनिर्गता संशयशरं जकृत्वा नारात्त्वविदित्युक्तं अनुकूलतस्तत्त्वं इत्यस्येति उक्त्या पात्रिमपदंति
 नत्वेवमिति यो निरुद्धे बाधकस्य सत्त्वेति विप्रकृतत्वं दूरस्थत्वं ननु जलेन कथं पार्थिवारं न दृश्यत आह विज्ञातीयानमिति आरंभकत्वं सत्
 वाचिकारणत्वे निमित्ततया त्वेकं प्रत्यपरस्य सत्त्वं न विज्ञातयानमिति आवः ननु कुर्यादित्यं माप्यसां सिद्धिप्रवृत्तविद्वत्
 दत्त आह आप्यते पीति ऊष्णविशेषात्मावसहस्रमदृष्टविजयन प्रतिबंधकं सत्त्वं तु सां सिद्धिमेव न तु नैमित्तिकमित्यर्थः ॥ इति
 जलग्रंथः ॥ समुद्रया संनकादाह त्वर्थ इति शुक्लपदव्येयार्थमशिक्याह तेनेति न देयमेवेत्यर्थः स्तत्रादुत्पत्तिरूपसिद्धिर्न
 संनवतीत्यत आह प्रसिद्ध इति स्वरूपकथनप्रयोजनमाह यत्प्रमानेति उपाध्यन्वयव्यतिरेकात्प्राप्तो हिताद्युपजननोपाधि
 त्यर्थः ननु शुक्लत्वप्रतीतिरेव औपाधिकं जलवित्याशंक्याह नवेति स्वरूपसंक्रांतिर्हितज्ञाननिर्गतोत्तरं स्पष्टं नवजलरूपमिति
 कथं न्याजलजावितनालादौ श्वेतत्वं स्त्रनीयेतेत्यर्थः एवकार इति अनुक्तवमाननाजवसाधकं प्रविशुयो ध्यानुपजननं
 कृते नास्ति अयोग्यत्वात् प्रमाणं तु तत्र तेन स्वरूपमेवेत्यर्थः अप्राप्यकाराति विषया संबंधमेव आह वयदि प्राप्य कारि स्यात्तदा स्वरूप

स्विकृष्टान्तं बंधं रक्षणीयान् न वै बंधो लका संबद्धे स्पष्टाहणादित्यर्थः ॥ दधिति ॥ परिप्राप्य श्लीपात्तदा स्वल्पस्याधिकदेशावच्छेदेन
प्राप्त्या वा दधिकदेशावच्छिन्नं न रक्षणीयान् ॥ न वा धिष्ठाना संबद्धे स्वसंबंधे स्वा धिष्ठानस्यैव ह्यस्यापि त्रसंगदित्यर्थः न रक्षित्विति यावत्
रंसंबंधस्तु वदेव स्थितिर्न त्वधिकं तथा ॥ प्रकृतेऽपि स्वल्पजागस्येतत्प्रसंगस्य दित्यर्थः शाखेति ॥ गतिक्रमे प्राप्य ग्रहेण हि क्रमिकं प्रसंगं स्यात्
तथा वा तु न वविरोध इत्यर्थः कावेति भावात् प्राप्य अतो व्यवधाने अहं न स्यात् व्यवधायकं न प्रतिबंधेण मना संनवेन प्राप्त्य संनवेन
त्यर्थः न तैलसति किति प्राप्य कारित्वा तु रोधेन हि लोकातिरिक्ते च ह्युक्तं क्रियते गो लकस्यैव ॥ दिप्राप्त्य संनवात् ॥ अत्र प्राप्य कारित्वेन
गो लकमेव च ह्युक्तं प्रसंगानुपपत्तिः ॥ अहं विशेषस्य ॥ इति स्य तत्त्वादित्यर्थः ॥ अ धिष्ठानेति ॥ आ धेय बद्धस्याधार संबधानि
यमेन यथा शाखे वा संबद्ध अहं पि प्रदीपः प्राप्य कारित्वा कुरु रपीत्यर्थः ॥ दधुनरेति ॥ एवं यथावति दूरे संवदते तावदेव रक्षणीयं तत्त्यर्थः
प्राप्य निगतिं गो लकवदिसमासे मेव बद्धस्तथापि निर्गतं मरु ज्वतीति तावत् ॥ तत्तद्वत् प्रदीपवत्तेन सः प्राप्नोत्तमाज्ञानं दृष्टान्ते न

किं०

तादृशति यदेव चूज वलंबनं तदैवा लोकरति यथा नमस्तथैव प्रकृतेषां त्यर्थः। ननु ब्रह्मा लोकान्मा माख्ये न च कृपा तावदर्थसंस्थे न यु
गपक्षावदर्थग्रहणमिति केषां विन्यतत्रासके विन्यति। इति। एवं हिनस्पवक्रुषुः दृष्ट्यागे विसृत्वा तत्र स्थमपि गृह्येते त्यर्थः। ननु
उक्तदेशस्य मे कुर्याद्वरति ननु पुनर्न इत्यत्र आह इति। न त्वार्जुना वस्थानं स्वतः उपयुज्यते किं किं प्राप्तिद्वारा सावेत्तद्वद्वेशस्य
नाप्यस्ति तदार्जुनं विना गृह्येते त्यर्थः। स्फुरिका इति। तथा सति प्रकृतातेषां यथान प्रतिबंध इति भावः। प्रसादस्वभावतया सा छिद्रता
विशेषकशालितयेत्यर्थः। येषां मिति। कृपादिब्रह्मस्ति मित्युपलक्षणं दृष्टदेशस्य मपि गृह्येतेत्यर्थः। ननु प्रतिबंधस्य प्रत्येक
तत्वा न्नव्यवृत्तिग्रहणमित्यत्र आह न हाति। नित्यादि हि प्राप्तिविधा तद्वारा प्रतिबंधाति नवप्राप्ते कारणत्वे तदुपग्रह्यते न वस्वतएव
प्रतिबंधकत्वं नित्यादेरनेन राते पि नित्यादिका यानां वप्रसंगान्न वान्तरालवर्तिनः प्रतिबंधकत्वं स्वल्पपरिमाणस्य कृपादेरनेन रा
जे सत्त्वे महापरिमाणस्य गऊदेरग्रहणप्रसंग इति भावः। ननु नित्यादि ब्रह्मस्ति त्वत्कुर्यात्तु योग्यत्वात्तावन्तु गृह्यते ननु ता

तथा वादितिशंक्ते योग्यमिति। अयोग्यत्वे स्वेयं पदेनोपपद्येत न तथा वक्तुं विरुद्धं तस्य तस्य नित्यादिव्यवधाने ग्रहणापत्तेः। ननु
तद्दशायां तदयोग्यं एकमेव योग्यत्वायोग्यत्वयो रजा वादिनाह। स्वेयं रति। ननु प्रतिदिनं निज्जावात्तथा ग्रहादृशायं यत्रासीत्स यो
ग्यः अग्रहणदशायां त्वयोग्यरतिप्रतः आह। द्वाणिकत्वे धीति। ननु द्वाणिकतापदः। तत्रापि सहकारिणो परस्परं सति रपेक्षेतेव न
हिविचकयोर्बीजद्वयोरं कुशलं न कत्वं तथा धनं वृद्धौ अपि सहकारिणो अहेतुन पितये परस्परं प्रत्यासत्तिरपेक्षिते पथे। प्रत्या
सादनां प्रत्यासत्तिर्जाता। अनिशयः कार्यप्रत्यया सादन्तः प्रत्यासत्ताः सहकारिप्रत्ययाः अस्तुकारिका रणानि कर्मावात्। अपरस
हकारिणः। अनिशाययन्ति फलोपहितान् कुर्वन्ति। इत्थं कारणं प्रत्यासत्तमेवापरं कारणं फलोपहितं कुर्येति न स्वभ्यश्चेति जाव। निरन्तरे
त्वासे अग्रहणयोरपि सहकारिणो संयोगस्तु रम्योरेवान्यथा तु प्रत्यासत्त्यनरयथादाहेतुन पितये हस्तमृगप्रावयो दित्यनिवेत्याह।
प्रत्यासत्तिश्चेति न वेति। अवधानस्य प्रत्यक्षत्वादित्यर्थः। तत्कृति। गच्छन्तुः प्रतिफलं निजमुत्पद्यमानं गत्वा वक्तुं संपुक्तं ज

बतानि न्यायननंतत्रहणिकृतानि शस्त्रे न न्याययतमग्रे स्थापनीयमिति श्रावः। शृणुदिसंश्रयाह। काष्ठेनेति। ज्ञानीति। एवं तन्मा तीयस्य
 सर्वस्य स ह ऊ मूर्ध्नु लनमेवेत्यर्थः। विज्ञेदने स्पृष्टनिरे। आरुडणमाह ररुत्पत्रमुक्तस्येत्यनेन सामानाधिकरण्या नुमययन्नेहाह। आ
 नयशतोरसादेः पटिणामात्रावासाह। तप एवेति। तपावतत्पुरुषः अदितु कर्मधारय इत्यर्थः। यद्यपि सुवर्णं किं वं गुरुत्वादित्यनुमा
 नं न संभवति जले वद्विवासात्। नापि नने जलमिति साध्यस्य दिग्धातिरेः। उपहं न क्रमागस्य बाहु रत्वं तत्र संयुक्तसमवायेन प्रतीयते न
 तत्रैव वा तिष्ठतीति संदेहात् न तथापि सुवर्णं किं वं नैमिति के इवत्वाधिकरणत्वादित्यनुमानं। नचात्र प्यसिद्धिरुत्तनागस्य प्रतीतेरित्या
 ह यद्यप्यति। ननु यदि सुवर्णं इवत्वं स्यात्तदा तत्तद्वति व्यस्ये रदृशनिर्दिष्टत्वादित्यर्थः। पक्षद्वयं तयोः सतो रस्पर ५३
 विनिरूपणो हेत्वो विरोधस्तु विशेष विरोधो न रूपं येन दृष्टान्ते जि संयोगे नो छिद्यमानस्य पक्षे वा नु छिद्यमानस्य सत्त्वा दोषः स्या
 त्। अत्रांतरविशेषा वच्छिन्नयोरसमानधर्मत्वे विहेतुता वच्छेदका वच्छिन्नस्य समानधर्मत्वात्। अन्यथा मदानस्य व्यजनसहचरित

स्य पद्ये तेन दस स्वरितस्य सत्त्वात् तत्रादि विरोधः स्यादित्याह ॥ विशेषेति ॥ ननु तर्हि विशेषे विरोधो दाह रणं विमित्यत आह तथेति ॥ यथा
विशेषविरोधो ह्येष तेन तथैव दद्यामो नत्वेवमौ दित्यर्थः ॥ सुबलं तेन संश्रंत्पनाग्नि संयोगे येन कृद्यमान इव त्वाधारत्वादिति प
दौ न संनवतिसपन्ना सौ रादितेजसो विपद्वाद्युधनादेव विह्वलेनासाधारणत्वादित्याह ॥ नवेति ॥ आस्तइति ॥ हृत्वा प्रतीते दित्यर्थः ॥ वि
तश्चरति ॥ व्यज्रिवाश्लेषार्थः ॥ साध्यसहवरितत्वेन विरोधासंज्ञादिति बोध्यं ॥ स्नेहेति ॥ जलत्वे इव त्वदशया संश्रहः स्यात् ॥ स्नेह
स्यादिविधमानत्वादित्यर्थः ॥ तर्केत्यानुमानमाशङ्क्या प्रयोजकत्वेन परिहरति नवेति स्वजावे ॥ यद्यन्यत्र स्यात् ततो ध्वजं न
मप्यन्यस्य स्यादिति ह्यथिदी स्वजावोनेमिति ब्रूयत्वेन मद्यिमा मत आह ॥ नवेति ॥ स्वजावे समया सिद्धिनेन सकल ह्यथिमा
तस्यादित्यर्थः ॥ ननु मास्तु ह्यथिदी मात्रस्य स्वजावोद्युतस्य तुभ्या तत्रापि न तेन सिस नव इत्यत आह ॥ नवेति ॥ एवं दिसर्था मत्रे स्या
त् ॥ नवेति स्वजावे सम व्याप्तिदशनेन सकल ह्यथिमा तस्यादित्यर्थः ॥ ननु सास्तु ह्यथिदी मात्रस्य स्वजावोद्युतस्य तु ननु लाक्षादौ तस्य
ततो निन्नकृती यत्वादित्यर्थः ॥ एवं यथाकारणवशादन्यत्राप्यन्य धर्मानेन कर्मण न ह्यथिदी त्वंतथानेमिति ब्रूयत्वेन नाप

व्याहृतस्मादिति अपि सुवर्णमपाधिर्विंशतिविशेषे विद्येयं तां प्रसंयोगेण नुचिद्यमानस्य तात्पर्यं जज्ञादित्यनुया
नित्याह ॥ किंचेति उच्यते ननु पाधिर्विजागेवनवमजिज्ञासः तत्र तस्यैव विरोधितयाऽसति विरोधित्येव निजागजावादित्यर्थः
सुतेनैवेति ॥ अग्निसंयोगाद्भूयान्तेरनोत्पद्यते किंत्वा विवशात्प्रतायतइत्याह तन्मिश्राकृतेति ॥ अग्निजवादेव जास्वर
रूपानुत्पन्नो नत्वजावादित्यभास्वररूपत्वं मतैजस्य साधकमसिद्धनित्याह असिद्धेति अग्निभवन्नतं तास्वराणां नुपलं
ननुदाहरति नहीति प्रसंगाद्विवारयति अथेति तद्विविधिसुवर्णस्य वप्रत्यहत्वादित्यर्थः निशीत्यग्निमा कर्ते ज्ञा
वेनाग्निजवाजावप्रतिपादनाय तथा वतत्रो नुजवादेवानुपलंनो नत्वत्तिजवादिमितीत्याशयः नत्वमिष्टं तत्र यमपि इव्यं नो
पलं न इत्याह अग्निजवेषानि दृष्टं नानिहिमाह नहीति तस्य उक्ता प्रकाशस्य उक्ता प्रकाशो गृह्यते विविच्यतु
यः सादृश्यं नैव कृतं तत्रो न्त्वेदेवानुपलंनो नत्वत्तिजवमदित्याशयः नत्वमिष्टं तत्र यमपि इव्यं नो पलं न इत्याह अ
ग्निजवेषानि दृष्टं नानिहिमाह नहीति तस्य उक्ता प्रकाशस्य उक्ता प्रकाशो गृह्यते विविच्यतु नुपलं न इत्याह अ

मध्याह्नगृह्यतद्व्याशयः। कथमित्यदितैः जसमित्यदितैः जसमित्यर्थः। तेजोयं च नृपि विद्महे ए नित्रे पणे बीजमाह। अति कि
 यते त्रिकालाद्यपेक्षया प्रतिनियते। विद्याद्युपाश्रयतया वृथिदयः प्रधानं तेषु वा विकृता एव श्रयतया सर्वसर्वप्राधान्यं बाधा
 कशयोक्तुवायुप्राधान्यं त्रिविधं। यत्तैः तिथेयं मनस्तु न प्रतिनियतमिदं सर्वथा दृष्ट्वा दित्याशयः। अत्र योजकत्वं शेषक्यामाह। पा
 कजत्वं। इति वायुस्पर्शपाकजो पार्थिवस्पर्शत्वादित्यत्र योजकत्वं हेतुसत्त्वे पित्तधर्ममास्तु तस्यावपाकजत्वं न वदित्वा यातितत्त्वं
 न तसत्त्वेन ह्यपकस्य दृष्टिन्तरत्वादेः। तस्य गतदृष्टिर्वा तस्या दावपि पाकजे विशेषांतरस्य दर्शने न विशेषांतरस्य पाकज २५
 त्वव्यापकत्वात्। तथा च तद्विद्वत्प्रायस्पर्शपाकजत्वं निवृत्तिः। यदितं त्रिहस्तावपि पाकजत्वं तिष्ठति तदा संख्यादयोऽपि पाकजा न वेत्तुः।
 एवं च सर्वत्रोक्तं निवारणे एव विशेषांतरं निवृत्त्या वा यावपित्थात्वे नृजंतव्याहृति सिद्धिरित्यर्थः। तदविरहितं हि स्वाविरहितं
 क्वं यत्र विशेषांतरं तिष्ठति पार्थिवस्पर्शादेन तत्र व्यावर्तिकायाः व्यापकनिवृत्तेरनाकारव्यापकत्वं मपि तिष्ठति। यो तु न व्या
 पकनिवृत्तेरिति तावद्विशेषांतरं निवृत्त्या वेदत्र पाकजत्वं। निवृत्तं तदा उपायविरहात् तस्योपायविरहात् तस्य

संयोगं विना किमसमवायिकाः एतत्संख्यादिविनारब्धे संख्यादिनस्य दित्यर्थः। एवं चारब्धस्य संख्या
 दित्यस्य नतकृत्या नतया न के पितृदिति नावः। विभज्यते नेति परमा एवायं द्वयस्य समवायिकारणमिति संज्ञेना समवा
 यिकारणनाशगदेव नाशो वाच्य इत्यर्थः। परत्वेति। परावृत्तिरपिमा एव ता तदा सर्वत्रासत्वे न दूरत्वादूरत्वयोः संज्ञेन सं
 युक्तसंयोगात्वा यत्संज्ञेन तत्कार्यं परत्वाद्यावत्पकमित्यर्थः। एतद्वृत्तदिति। एतद्वृत्त्यादिपक्षविशेषणमिति ज्ञानेन दृष्टि
 यादिना भवति रता सा भवेति द्या तये दन संयोगो गत्यते अन्यथा स्पष्टविदित्या दिरे यथ्यात्। स्पष्टविदित्या बतु इत्यस्ये वा
 निधातत्वात्। एतदभ्युक्त्या समवायिकारणानुत्पत्त्ये हेतुगतं गुणगुणत्वादि। एते चेति। स्तत्र कृता वा पुं गुणगणनाया
 रूपस्या न दे शो न स्पष्टं स्पष्टं नि दे शो नेत्यर्थः। नन्वेवमप्युक्त्या दिरे न स्पष्टं स्पष्टा साधारणत्वे स्पष्टं स्पष्टा पुनरवस्था
 यत्तत्त्वं स बोक्तिरुक्त्ये तेत्यन आह। तथा चेति। न हि स्पष्टत्वे न तस्या साधारणता पित्वे ता दश स्पष्टवित्ते नेत्यर्थः। कस्य
 विदितिनैवावतत्रा नु क्तो रेवानुपलं जे नत्व जित्वा दित्या शयः। नत्व जित्वा रूपमपि इत्यं नो परत्वं न दृत्वा ह अजित्वा

१५

५ इति। इति न ता सिद्धिना न न सति तस्य प्रकाशस्य उक्त्या प्रकाशो गृह्यते विविधं तु न्तपः सा संख्या अष्टा ५९
 च न न सति न तस्या शयः कथमिति यदि तेन समित्यर्थः तं ज्ञेयं थः। दृष्टिमादित्र मे एति न्नपणे वक्तुमाहा। प्रतिनियतं तिका ता द्ये हया प्रति
 यजेत दियतत्रा प्यगु ए श्रयत या सृष्टिमादयः प्रधानं ते पुत्रा विकृता एतन्त्या सर्व श्रवणा धान्य वाधा काश पोस्तु वा पुत्रा धान्यं त्रिविधं का य
 जयेति। अयं मनस्तु न प्रतिनियतं मिंदियं सर्वया दकत्वादित्या शयः। अत्र योजकृत्वा का यमाह। पाकृत्वं इति। का युस्पष्टं पाकृत्वा पार्थिव स्पष्टं त्वा दित्
 त्रा त्रयो जकृत्वे हेतु सत्ते पि साध्वं मास्तु त थाव पाकृत्वं न वल्लित्या पातिन तु व न सत्वे त द्या पकृत्वा स्पष्टं नितरत्वा देः न संगतं दृष्टि वी त पा ता व पि पा
 व ने विशेषार न्न स्पष्टं दृष्टे न विशेषांतर स्पष्टा कृत्वं आपकत्वा न्न तथा वत। न्निदत्ता वा युस्पष्टं पाकृत्वं नित्ति इति। यदि तन्निदत्ता व पि पाकृत्वं त
 छंतिन दसं र्ख्या द्यो पि पाका जा नवे पुः एवं च सत्त्वा अजित्वा रे ए विशेषा न्न नित्ति न्ना का या व पि न्ना त्वे न्न तत्त्वा अजित्वा सिद्धि दित्यर्थः। त
 विदित्ति एवं च यत्र विशेषांतरं ति पार्थिव रूपो ते तत्र व्यावर्तिकायाः आपकृत्वा नित्ति न्ना वात् व्याप्य पाकृत्वं न पि तिष्ठति वा यो तु न व्याव
 कनिहत्वे रिक्ति नावः। विशेषांतरं नित्ति न्ना दे र्त्त पाकृत्वं नित्ति न्ना द्या पार्थिव स्पष्टं त्वा पार्थिव कृत्वं यो व्यावर्तिका गते त्या शयः इत्यारं नेति। संयो
 गं विना किमसमवायिकाः एतत्संख्यादिविनारब्धे संख्यादिनस्य दित्यर्थः। एवं चारब्धस्य संख्या नि नियम नतकृत्या नतया न के

संस्था श्रुति विनिश्चयः स्यादिति ननु श्रुति स्पर्श इति विवादायुक्तिर्ननु त्वेव यथाप्याश्रयतया नानुमापयति तस्य
उत्पादिरिति त्वात् तत्ता पितृवातश्च तानंतरेन राश्रयत्वेन ऊजा धनुमानानंतरे एतज्जलादिभेदविदाः नति मन्वा धानाजमननन्वा
नदित्यनुमानेन तत्राप्युक्त्या वायुसिद्धिरिति त्वमुपपत्त्या एवेति शंकते नचेति तथा प्रतीतिः त्वजिद्रियव्यापारानंतरं प्रतीतिः
ननु श्रुति इत्याद्या कोटि एव त्रिति उपनायकत्वेन ज्ञातस्य पवनस्य शीताद्यनधिकरणतया प्रतीयमानस्य विशेषदर्शनप्रसूत
तया तस्या प्रत्यक्षविषयत्वात् तथा प्रत्यक्षस्य शीतस्य शरीरौ वायुलिङ्गत्वारोपादित्यवश्यम् बाधकानादादिति प्रत्यक्षत्वे बाधकं
हैत्येता कल्पेन ननु किमन्यथा घटावपि वक्रराशौ रूपदिग्रह उपपत्त्यः स्यादित्यर्थः ननु यद्यपि यत्र स्यात् शनित्वं तत्र वा क
चत्वे मिति नास्ति स्पष्टं निवारणं तत्ता इत्यत्वे सति यत्र स्यात् शनित्वं तत्र वा कृषत्वं एवं च व्यापकनिवृत्त्या प्रकृते स्पर्शत्वेन त्वनि
हृतिरिति त्रत्यङ्गतायां बाधकं शंकते अस्त्यवा कृषत्वे मिति विपर्यय इति पक्षितया व्याप्तिः स्यात्तदा व्यापकनिवृत्तिर्ननु मा स्या
प्रयोजकत्वादित्यर्थः ननु इमं स्पष्टं निवारणं प्रति त्वकृष्यशोकारणं नो बचदस्ति पक्षो पक्षो तावेव आहौ नववायोक्त्या ज्ञा

ज्ञातया वनवायो स्पर्शनिर्माणं तत्राह न हाति बहूः सहजताया एव त्ववोऽयथा ह कृत्वे घटादयस्त्वयानराद्येयनित्युक्त्या
पस्पर्शसहकारित्वे इमं श्रुतं स्पर्शश्रुति स्यादेवेति वायुरिव तदयः स्पर्शेन गृह्येत नवप्रमाणं तावा न्नस्य रिद्रिहसहकारि
तादयः श्रुति तुल्यत्वादित्यत्रिनेत्याह स्तुपाजवे (नैति) यद्विषय इत्यं ता कृषत्वं तदेव स्यात् निमित्तित्वात् सिद्धं यत्तदयं वा
कृषत्वं तस्यैव स्पर्शस्य शनित्वविस्मान सहचारस्यो जयत्र तुल्यत्वादि निवायुस्य शोपि नष्टं ह्येते ति ताव ननु इमा कृषत्वं
विस्पर्शत्वावता दर्शनात् त्रयं वा कृषत्वं तत्र तस्य शनित्वता प्रयोरुक्तं इत्यत्वावता पां तु प्रयोरुक्तं मेव तस्य मेव तदर्शनादि नि
शंकते उक्तमिति एवं बाधेन त्वं वाग्रह उपपद्यत एव व्यापकस्य पुरुषांते यवा कृषत्वं त्वस्य विषयान्तात्वात् वा कृषत्वं प्रात्रं व्यापक
नवनवा कृषत्वं विषयताया यद्विषय श्रुति स्य शोपि ह्येते तदा ज्ञातस्य श्रुति विनिश्चयः स्यात् तत्ता इत्यत्वे सति यत्र स्यात् शनित्वं तत्र वा कृषत्वं
या र्थि वृत्तिः अत्रा पार्थिवेति धानस्य नवांशं पश्यामस्तथा वा पार्थिवे सर्वत्रेति नाथ किं कुवाका राध्या हा रेणा पार्थिवे सर्वत्रेत्य
र्थस्तथा स्तब्धो निराश्रयः स्पर्शश्रुति सामर्थ्ये दधि व्यापावपि प्रवृत्तिर्न स्यादित्यर्थः ननु स्मर्यते प्रत्यक्षं ननु पपद्यते आह त्वेत्वा
चराना नंतं वक्रुसं निधाने तरे वैदमित्याकारं त्वगादित संस्कारत्वा न्ननु जवन्मते संस्कारा जवा इत्येव आह अत्यं निदानमिति

[illegible]

अथ तत्र एवेति। इहापत्तिरिति। स्थानानुमानस्य नूनं बलवत्त्वमाह। तथा चेति। यो यमिति। एधि व्यादिस्पृशेति। द्विष्टा धनं
कारणा य रूपवत्त्वं नृणां समवेत इति। योग्येति। योग्यानुपलब्धिवशाद्भूता सामानाधिकरण्यात्। मस्य सिद्धमित्यर्थः। न नृयोग्य
तया रूपं नोपलब्धते तथा वस्तु सामानाधिकरण्यात्। मस्येवेति शोभते। न वेति। रूपस्य योग्यता हि देहाऽनेन बाह्ये नृणां दातव्य
अस्तेवेति। एधस्य नृणां विना वक्तुं विद्वत्पुण्यस्येत्येतादृशानुसंगजनवति पार्थिवैः कृतस्य शस्ये। कृत रूप सामानाधिक
रणमियमाह। ऊष्मादिस्पृशेति। निवारकारणा य नार्थिवेति न वा प्रयोक्तव्यं सामानाधिकरण्यात्। नैको जवेऽपरो ज्वनिपमान
इत्याह। अग्निना वक्तुमिति। अन्येति। यदि न सामग्री साम्यामित्यर्थः। यद्यप्युक्तं रूपवत्त्वं एधि व्यानो कृतस्य शस्ये। न यमो
न नृनगतं पितृतागे अग्निवारत्वं तथाप्युक्तं नीतवत्त्वात्। मस्येवेत्यतिशये। एधस्य शस्ये। नृणां न्यत एव नियम इत्यर्थः।
विद्वद्यद्यस्य एधिबीजं स्फातं तां गुरुत्वं स्यात् तथा वत्त्वरिते चर्मपुटकादाववति विशेषः स्पृशदित्याह द्विष्टेति। पादयि वीत इति
रुत्वमिति ध्वने अत्रिचारः तदा हरितेऽवनति विशेषानावेन गुरुत्वाभावादिति शोभते। इमेति। अनेन क्षमताया पन्ने ध्वने वन

त्विदं विशेषः न तत्कारणस्य गुरुत्वस्य तत्रानुमानादित्याह अत्रैव हेति। परिमिशेषहेतोरपरिमिशेषहेतुयत्रेत्यर्थः। यद्वा
 न त्विदं विशेषः स्य हेतोर्लिंगस्येत्यर्थः। एवं वक्ष्ये गुरुत्वमस्त्येवेति न व्यतिचार इति जावः। एवं वपरिशेषात्प्रवृत्ते तादृशस्यथा
 प्रवृत्त्या न त्विदं हेतुशयेनाह। विवादाध्यासितमिति। एवमिति। पृथिव्याद्यज्जिघातजन्मनि सिद्धसाधनवारणाय सती
 त्यादिपक्षविशेषणं। विनागजन्मनि शब्देन व्यतिचारवारणाय। यद्विजात्यनानेत्यादिन न सती। जलादिघृततृणादौ सिद्धसाधनवारणाय
 यन्न न सती। अयन्तव संयोगहेतुकहेतौ व्यतिचारवारणाय अस्मदाति। निस्तरंगः अत्र योजकत्वं शङ्काशून्यः। कारणविनाकार्यानुपप
 त्तेरित्याशयः। तिस्र्यगमनाऽसमवायिकारणमाह। अदृष्टवदिति। यानपात्रेति। अनुकूले पवनेनौकायाः शीघ्रगमनादित्यर्थः। आदि
 शब्दादिति। व्यजनपवनादिनां सञ्चिन्तनस्य सखितस्य शान्तिव्यक्तेरनलदपनस्य न प्रकृत्येव। एदिनाज्जनादित्यर्थः। ननु धर्मिग्राहकप्रमाणं ७
 तस्य शब्दविश्रान्तिस्पर्शत्वात् पृथिवीस्पर्शविरुद्धत्वेन। न त्वनेन नानात्वं सिद्ध्यति तथा चेन्न तथा मन्त्रिधानमिति चेन्न। तेनाश्र
 यसिद्ध्यनंतरं सस्य लोचयदीप्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वात् घटवदित्यनुमानं तदनुसंधानमुकादिप्रक्रमेण। अतः स्थूलावयववित्वात्

इदमित्यनुमानं तत्रैवायं संज्ञानो नानाकार्यकारणत्वात् कार्यकारणत्वात् पन्ने के पातव्यं तदित्यनुमानं मेवं वा ना ना
त्वानुमानस्य धर्मिग्राहकोपज्ञावनेन त्रस्तैः धर्मिग्राहकेन नानात्वसिद्धिरुक्तेत्याशयान् अथिदवायुर्नामास्य धर्मिग्राहकोपज्ञावनेन
त्यनुमानं संज्ञावतीत्याह शक्यते चेति बोधेति वा योस्तिर्यग्गमनस्वभावतया यदूधुगतिशालित इत्यांतरमिति पूर्वपक्षे
वारणाय वा सोऽर्थ इत्यर्थः ननु ऊर्वादि संसृष्टमे अवाप्तिरुक्त आहवाद्योपज्ञातिनिननुमनसोः संयोगेति व्याप्तिरुक्त आह स्पष्ट
बोत्तोरिति निरुपपाद्ययोग्यतादिना कथमनुमानमत आह अत्रापति न वेतदिति जघगमनमित्यर्थः ननु सावयवित्वेन ननु
पुत्रावरणं संज्ञावतिन अणुस्वेत्यत आह अथवा नापि ति एवं सावयवित्वेनोदित्यस्य सद्वत्विशेषवतोदित्यर्थः अथिदवायुर्नामास्य
उपांतरमेव वा योस्तिर्यग्गमनस्वभावत्वादिति नाशंक्यनीयं तत्स्वभावस्यापि कारणवशेनोर्ध्वगमनोपपन्नेः इत्यांतरकल्पनायां माना
तावादित्यर्थः संयोगास्येति अतिघातस्य संयोगात्मकेत्वादित्यर्थः प्रयत्नकृतकत्वात् उधुगमने व्यभिचारवारणाय प्रयत्नाध
तावदिति आदिपदेन नोपपाद्यते नित्यगतिस्वभाववत्त्वं नोर्ध्वगतिशीलत्वं नातोदित्येतासिद्धिः अनुक्तं तत्रैवाह अथ

100

[illegible]

۵۹

न प्रजयं विनेत्यर्थः। अनधिष्ठिता केन सत्तनाः। अविच्छेद इति यदा कदापि प्रजयो नास्त्येवं तदा ध्यापकपरं परयेव वेद सं
त्रदाय निर्वहति जगद्वत्ता विच्छेद तु प्रजापत्य पदानां मृता तत्वात्। सगदो तद्वत्त्वेन सञ्जायामीत्यर्थः। विच्छेद इति। प्रजये सगदो
कथं ध्याप्य निमित्तं कथं नाध्याप्येति प्रयोगः। सर्वसगस्थितानां शिष्टकृतां अतीतत्वात् इत्यर्थः। अतो एवेति। साधारणेन तैः कथं
कथितं सुखादिः परश्चान्यथेति वै विन्यमित्यर्थः। अदृष्टेति। ध्यायानुरोधेन दृष्टिनिरोधे पुनः कथं सत्तिः। इति आपद्वातावाहित्य
र्थः। अनधिष्ठितानामिति। अनेतन प्रवृत्तिपरमिष्ठानकार्येति नियमो व्यापकनिवृत्त्या व्याप्य निवृत्तौ प्रवृत्तिरिवेतन्मवा निवर्तते
त्यर्थः। उपादानेति। नाहिरमा एकादिगोनरुसाकृत्कारे स्मृदादीनां संनवतात्यर्थः। प्रयोक्तृनेति तिस्रस्तु खधंसयोधमधिमा
वेना संनवादित्यर्थः। ननु प्रकान्तरमत्यागः किपथं भूतं आह। सृष्टीति। अविदं प्रथमतो सृष्ट्या नंतरं प्रजयः। प्रजया न नृवं सृष्टि
मिति पौनःपुण्येनादितो बोधयितुं संहारेण सर्वसृष्टिप्रसूतः ब्रह्मणो मोक्षो जवनीत्यत्र प्रमाणा माह। यदिति। ईदृशा ब्रह्म
प्राप्य मुक्तानवतात्यर्थकागमेन ब्रह्मणो मुक्तिरिति सिद्धिरित्यर्थः। नन्वेवं न गवतास्त्र मूर्तिरिव प्रसिद्धिरित्येतत् तत्राह। यदाति

न. क. र.

निमित्तमित्येवैक आगमाय इति चेन्न। ब्रह्मणो लोको कमवाप्सु कान्वन्तीत्यथति। नित्येति पुनः स्वयं सत्त्वं एव मोक्षासंज्ञादि
मयी ननु संसारे कथं विवर्तत्वमत आह। तन्न न मरण प्रबंधेन धार्याधकारो यत्रैतत्पथः। ननु नाहो न न मिरित्यादि
विरोधात्कथं तत्रैरात्रिरत आह। किं च न मिति। निशेवेति। न त्वग्रे पुनः संसारे एव परमो विश्रामो न संज्ञवतीत्यत आह। किं
अस्मिन्निति ननु नुवने न तस्य सुखा संज्ञवेकथमधिपत्वमन आह। यथेष्टमिति न तज्जुनित सुखाधारत्वे तत्पत्ति त्वे प्रयो
जकमित्यर्थः। अत एव यतः सकल नुवन पत्तिरित्यर्थः। कार्य कारणयोः पौर्वापर्यमाह। अने तरे काजमिति। ननु न गवद्विद्धा
या केयं देवि ध्यमत आह। अधपाति। अस्तीत्येवमाकारानित्या। तथा पाति। सहजत एव त्वे पि औपाधिकं माना त्वमाकाशादे
रिव न विरुद्धमित्यर्थः। न केवलं तत्रे ना नात्व व्यवहार औपाधिकः विवृत्य ध्यादि व्यवहारो पीत्यत आह। उत्पत्तिरप्यति। संजिह
षनिन्तरात्तस्य संज्ञा माह। सवेति। आदिपदेन प्रतीत्यः शब्दाग्रहणे। उत्पत्तिस्थित हेतुना प्रलयहेतौ वा त्रिमत्त्वादित्यर्थः। व
नचेवं ध्यापुन्यो ह्यतिः स्यादेवेत्यत आह। परमा एव न्वदति। गुणव्यवहारे त्रियान संज्ञवतीत्यत आह। सवेद्विति। शेषे ए

ननु इति। कर्मविपाकात्तानादित्यर्थः। अनुसंध्यादिति पक्षपात संज्ञादित्यर्थः। कृतकान पक्षपाते न कृतस्यापि दुरितस्य फला
त्तनेन। अत नान्यागमः अत न सुकृतस्यापि फलत्वेनेन। अनाश्वरः असमर्थः। सुतमान स शब्दा विवर्ग एवैति प्रत्येकमनिसं
वधते इत्यत आह। गणशतदिति। एतेषां ने पक्षमाह। अत्रेति। कर्मवासनाधर्माधर्मौ ज्ञानवासनाभावौ ना। अपक्षे धर्मादियोजने
न संज्ञवतीत्यत आह। उपलक्षणापत्ति। यद्यो धर्मदिफलादाने पक्षपातित्वमेव गतमत आह। उपलक्षणापत्ति। तदेति। अ
नेदे आशानाया असंज्ञादित्यर्थः। पक्षधयेपि सुखादिपदमसुखार्थमाह। नुवेति। बीजमत्रागमः। प्रलयविक्रितौ प्रलय
नंतरं विच्छेदे प्रलये शर्वाध्यायकाना मुक्तं नृत्वा दित्यर्थः। मानसेति। जगवता शिद्धि तैस्ते रस्मदादिसिद्धौ त्वर्थः। परप्रयोननस्यै
वतदिच्छादिषयतया तद्विस्तृतमाह। पुरायेति। सृष्टिः। सर्वमिदमिति। ईश्वराधीनतयोर्त्वे त्रामाणा दित्यर्थः। शरीरेति। सोम
निर्गुणमिदमपूर्वकमित्युच्यमाने घटादिनिर्गुणतः सिद्धसाधनं स्यादिति शरीरेत्यादि। शरीरानपेक्षमित्युक्तौ आकाशादेवाधः
तथा च मिलितमुपलक्षणात्। शरीरानपेक्षेत्यत्र त्रित्यर्थस्य तत्र द्वित्यादित्यर्थः। स सर्वकमित्युक्तौ काषाद्व्यादिति। सिद्धसाधनमिति तु

तात्पर्यात्तथादिष्वेति नहि तेन कथं तेन विरोधः न हि शशशृंगे न किं विद्विरुद्धमिष्याह। सुतरामिति। तात्पर्यं नेति। यो हि स्पृशन्नु
पलं जे स्तुपलं घटादौ यत्पलं। स्तुपानुपलं जेव स्पृशं वा यो सतयो विरोधः शक्यं ननु तात्पर्यं। तेन स्तुपाग्रहणादेव तस्य सर्वहस्त्ववयव
स्तुपलं जे क्विचिन्निपुपलं नाभावे कथं तेन विरोध इत्यर्थः। प्रतीतौ चेति। यद्विद्यते सर्वहस्ति सवस्तु कृतौ पलं स्तुपानुपलं
येन विरोधः सकारणकत्वेन सदैवोपलं कृतुं विवकारणत्वादित्यर्थः। दर्शनेति। नखेरुस्य धर्मि विहितारमात्रं विरोधः स्पृशस्मिन्
विरोधः सकारणकत्वेन सदैवोपलं कृतुं विवकारणत्वादित्यर्थः। दर्शनेति। नखेरुस्य धर्मि विहितारमात्रं विरोधः स्पृशस्मिन्
विरोधः सकारणकत्वेन सदैवोपलं कृतुं विवकारणत्वादित्यर्थः। दर्शनेति। नखेरुस्य धर्मि विहितारमात्रं विरोधः स्पृशस्मिन्
विरोधः सकारणकत्वेन सदैवोपलं कृतुं विवकारणत्वादित्यर्थः। दर्शनेति। नखेरुस्य धर्मि विहितारमात्रं विरोधः स्पृशस्मिन्

[illegible]

नहि श्रुति तथैवौ लोकि कोना सिधे दन्यो न्यविरोधस्य तु व्युत्पत्त्या दित्याह अनेनेति तदिदमिति। अथ एवमुक्तं समवायिकारणं ननु ननु
वकार्यता सिद्धिस्तु अत्र हि परुधर्मता बलात् एव नित्यं समवायिकारणं सिद्धाति अनित्ये न वस्थानात् तथा वेतयो विरोधे पि
यथानो न याति हि स्थिता प्रकृतते प्रत्यर्थः। आदिना नित्यं समवायिकारणे नापि तु समवायिकारणे न सावदृष्टां नैः नित्यं सत्त्वे पि
पदेनेना तु परुधर्मता नित्यमासाय परुधर्मता सहकारेण यथापय विस्पति तथा प्रकृतते पि ना सर्वज्ञ कर्त्ता याति विं तु कर्त्तेति
परुधर्मता सहायेन सर्वज्ञं कर्त्ता मुपस्थापयति। एवं वयं सर्वज्ञेन व्याप्तिः स्थानदा सर्वज्ञो पस्थायिकयापि धर्मतया विरोधो न त्वे
त्वे वेवया सहकारिता एतावता मरिह एवार्थ उपस्थापना एव सर्वकर्त्ता व्याप्य सर्वज्ञः परुधर्मतयेति न दोष इति तावः। निरूपे दान्ते
व्याप्ति परुधर्मताया विरोध विरोधी वा कोप्यर्थो नो एति यत्त इति कथं विरोधः कानं सापे दान्ते विरोध एवार्थ उपस्थापनीयः सत्य
यदि व्याप्य कर्त्तृमात्रं परुधर्मतया सर्वज्ञस्येति। न सर्वज्ञा सर्वज्ञो रे प्रकृतो स्थित कयो विरोध इति तत्त्वं ननु परुधर्मता बला
त् नित्यं कर्त्ता नैः शरीरः कर्त्ता सि साधयेति तः सत्त्वं न सैवमिति कानं त्वनित्यत्वयोरस्मदीयज्ञाना काशा दो विरोधावधारणात्।

एवं कर्त्तृत्वा शरीरत्वयोरपि कुविदादि मुक्तयोरिति शङ्कते। स्यादेतदिनि साधय्यो शौके विरोधो हानत्व नित्यत्व प्रकृतता। हानत्व वि
रोधान् नित्यत्वं कुत्रापि नित्यता विवक्तु मशक्यं। एवं कर्त्ता ननु प्रकृतताव परस्या सत्त्वा पूर्वः एवं नित्यत्व विरोधे न हानत्व स्पृसाया
न्यत एवा सत्त्वे कानं गति न स्यादेव न सत्त्वशीतत्व योरपि न सामान्यत उच्छेद प्रकृतो विरोधः शौको सत्त्वोः कर्त्तृत्वे न सत्त्वोः पद
विं तु विरोधमिति ध्यमेव न प्रपि एति नति यति इति विरोध इत्यं। तस्मादध्याशीतत्वो सत्त्वयोः एति व्याप्ये कर्त्ता सत्त्वे तथा प्रक
ते येन स्मिन् प्रपि एप सत्त्वं वाच्यं। सर्वधर्मो यद्यस्मदीयज्ञाना हि सदेष्टा पन्ति सत्रो न योरनं गीकारात्। अथेष्टा न हि सत्ता
सिद्धा सिद्ध्या धाता। अत एव मूर्त्तत्वं नित्यत्वयोर्धृता धो विरोधे पि न परमा एो सिद्ध सिद्ध्या धाता दित्याह। एत विरोध इति।
नन्वेतैः शक्ये विरोध विरोधा नावे प्रकारां तदा नावे न वसि कर्त्ता सिद्धस्यो पत्वं व्याप्ये ते सत्ता एविशेषेति। यत्र कर्त्ता साध
णयो विरोधस्तत्र विशेष विरोध इत्यर्थः। सर्वप्रकृतते नास्तीति तावः ननु हि मं वाक्कि मरुत्वादि विकार कारित्वात् इत्यनुमाने स्या
त्त न वद्वि मत्त्व व्यापकमौ स्येन वृत्ततो निवर्त्तमानं स्व व्याप्य मपि निवर्त्तयति तर्हि कर्त्तृ व्यापक शरीर निवृत्त्या प्रकृतते कर्त्त

— 100 —

निवृत्तिरविस्थाता एवं व्यापकस्यानुपलब्धत्वात् न साध्यस्य बाध एव तत्र तत्तत्स्थानि विशेषविशेषपर्यन्तानि हितव्याः। स्यादित्येव
दिति यत्र कर्तृत्वेन तत्र शरीरित्वमिव व्याप्तिर्यथा यत्र सिद्धिः सिद्धिर्वाधो कार्यत्वेन तत्र शरीरित्वं तत्र ब्रह्मत्वेन तत्र प्रथमे ईश्वरे न क
र्ता शरीरित्वादित्यत्र सिद्धिर्वाधातः परमाण्वसावयवाः सूत्रत्वा दित्यत्रैव द्वितीयस्तु नियमस्त्वयापि नांगीक्रियते अन्यथा
हितारोतधारित्याकार्यत्वस्यापि निवृत्तिप्रसंग इत्याह। नैतदपीति। दृष्टं तानुमानं तु कदापि यदि हिमं नो ज्ञेयं तत्सुपादिपरा
वृत्तिर्यादित्यसिद्धिर्विद्विषयं तदा स हनुमानमेवैतत्तत्र तत्रैव सा विद्यमानत्वात्। अनुत्पन्नं यत्तेज इति चेत्तदसिद्धेः न हितेजः ११
सैव सुपादिपरा हनुपपन्नो हिमे तु हेतुरसिद्ध इति चेन्न हिमस्यापि सहकारित्वात्। तस्मात्त्र न व्यापकानुपलब्धत्वात् न
जस्य स्वव्यापकत्वेनोच्ये न सह विद्यमानत्वा दित्याह। दृष्टं तानुमानं। अनुविशेषिभिर्हिमे विद्यमाने कथं तेजः सत्त्वमत आह। न
हीति ननु हिमवद्भिर्मतेणादिविकारकरित्वादित्यत्रौ स्वविशेषव्यापकव्यावृत्त्यावेति व्याहृतिः स्यादित्यत आह। अथेति।

अत्र स्वरूपासिद्धिरेव दोषः एवं व्यापकानुपलब्ध्या बाधजेरुणो विशेषः प्रकृतं तेनास्तीत्यर्थः ननु हि मयि मन्त्रदृष्ट्या हि विज्ञा-
रकारित्वा दित्यनुमाने स दोषो स्तुत आह अथेति अत्र साक्षादेव बाधो न व्यापकबाधेनेत्यर्थः ननु ते ऊहः साधकानुमाने पौवा-
स्तुत आह अतश्च शस्येति वदन्ति ननु स्यते ऊहो निवृत्तिरवतोपनिष्ठाकारणं विना रूपपराहृतेः कायस्थित्यनुत्पत्तिरसं-
भवा एव तन्निवृत्ति साधनमाशक्यमित्यर्थः तस्मादिति ह्येतद्वाच्यं न्तिकयो रसं न वा दित्यर्थः ननु ह्येति शस्येति
नुमाने को दोष इत्यत आह सत्प्रतिपक्षस्त्विति कथं विदिति स्थापनायाः त्वेति दोषा प्रतिबंधान इत्यर्थः अन्यथा नू-
न वलत्वादिति वाच्यं तथा विधेति औष्ठ्यमात्रं स्वविधमानत्वादित्यर्थः शरीरनिरूपेणाप्युक्तिस्तद्वत्त्वं न हेतुस्तत्त्वं
विपक्षेण यादृष्टिपक्षादकाशादेरपि व्यावृत्तेरसाधारण्यादित्याह शरीरेति अनुत्पन्नत्वं च न हेतुः स्वरूपासिद्धि-
रित्याह उत्पत्तिरिति ननु शरीरसापेक्षोत्पत्तिरहितत्वं हेतुः अस्ति वत हाकाशादौ स पक्ष इति नासाधारण्यमित्यत-
आह शरीरादिति व्याप्ति आह कमेव विशेषणं सार्थकं प्रकृतं नुत्पत्तिमात्रं अकर्तृकत्वं व्याप्य इति शरीरपदं व्यर्थं

॥ १ ॥

॥ २ ॥

त्यर्थः निश्चिनेति। पादशस्य हेतोः सपक्षे वा सिद्धिरु। तादृशा एव पक्षे हेतुक्रियेतरत्वर्यः। अन्यथेति। व्याख्याया कस्य निश्चि
पुस्तो शरानेना। ज्ञानादिनिर्दिष्टः स्यादित्यर्थः। प्रकृतस्वरूपा सिद्धिवागणी धरुते पितृदिशेषाणं नदेयं व्याप्यग्राहकत्वा
दित्याशयः। यथेति। ईश्वरज्ञाने कथं शरीरे विनास्था स्यतिज्ञानस्य शरीरान्नत्वात् नित्यतया पदिनदपेक्षातरा प्रय
विमात्रमस्तु किंज्ञानेन। ननु ज्ञाने विना तत्संभवः। नित्यतया ज्ञानानपेक्षात्वादित्यर्थः। इति। इत्यादिस्तद्वस्तुपाऽपरि
शुद्धिः प्रतिकूलोत्तको दूषणमस्तित्यर्थः। ईश्वरमिति। सिद्धेऽज्ञापाधविरहितत्वेनैवा सिद्धः। असिद्धत्वाश्रयात् सिद्धिरिति
हृदयं। ज्ञानानपेक्षाः ज्ञानसमानाधिकरणः अन्यथेष्टापत्तिरिति ज्ञावः। तद्विपर्ययादिति। अनित्यप्रयत्नशरीरसर्वज्ञ
जन्यत्वानावादि विपर्ययाः। तत्र जन्यत्वानावमात्रस्य व्याप्यत्वे शेषवेयथा। इति ज्ञावः। नन्वीश्वरो बुद्धिमान् प्रयत्ने
वत्वात्। इत्यत्रानित्यप्रयत्नवत्त्वमुपाधिः बुद्धिमत्त्वस्य सादो विधमानत्वेन साध्यव्यापकत्वात्। प्रयत्नवति जगत्त्व
सत्त्वेन साधना व्यापकत्वादिनन आह। नवेति। बुद्ध्यावेत्पाददृष्टं त्रायं यथेश्वरः प्रयत्नोत्तु बुद्धिमान्वादिनानु

॥ ३ ॥

मानंतया स बुद्धिमान् प्रयत्नवत्त्वादित्यपि न क्रियेतरत्वर्यः। इति। अत्राविधायकश्वरो निःप्रयत्नः स्यान्न बुद्धिः स्या
दिति नो अनेन व्यापदिनि बुद्धिः स्यान्नः प्रयत्नोत्तवेदिति नो अनेन दृष्टं जनयेकमु अनेन पत्नकाप्यसंगतिरित्यर्थः।
अन्यथा प्रयत्नेन बुद्धिसाधने प्रयत्नगतं कार्यत्वमुपाधिः संभवत्यपि। ननु बुद्ध्या प्रयत्नसाधने ब्रह्म प्रयत्नकार्यत्वेन हेतु
त्वेनानुपपत्त्या साहचर्येणैव पितृधात्वानावात्। प्रयत्नेन बुद्धिसाधने ही ध्वक्तं शक्यते दृष्टं ते प्रलयकारणत्वेन बुद्धिरा
यातुने श्वरे तत्प्रयत्नस्य नित्यतया बुद्धि विनापि संभवात्। ननु बुद्ध्या प्रयत्नसाधन इति तस्मात् दृष्टं ततयेव व्या
प्यत्वेपि। येनेति। प्रयत्नेन बुद्धिसाधने कार्यप्रयत्नवत्त्वमुपाधिः शक्यते इत्यर्थः। ननु वस्तुगत्तया कार्यप्रयत्नव
त्त्वमुपाधिरस्मन्मते ईश्वरे साध्यव्यापकत्वात्। अनुमानशायोक्तत्वेन शानुशक्तत्वेति ज्ञावः। एवं च यथा सर्वतोव
त्तिमाना ईधनादित्यपि नानुमानं ब्रह्म साधय्या उपपाधित्वात्। वाक्किमिति तस्मान्नेयत्वेन साध्यव्यापकत्वात्। आ
ईधनवत्त्वेनेयत्वेन साधनव्यापकत्वात्। अथर्वत आ ईधनवात्। वक्तेरिति वा नानुमानं आ ईधनवत्त्वेन साधनव्यापकत्वात्।

साध्यापकस्यायोगोत्तरे विधमानस्य साधनायापकस्योपाधेः संनवात्तथा विवक्ष्यते ननु साधनसंनवत्वे
 वधूमस्य ननु जयसाधनो निरुपाधिकत्वात् तथा प्रयत्नेन बुद्धि सिद्धिर्मास्तु तत्रोपाधेर्वक्तुं शक्यत्वात् कार्यत्वेन तु कार्य
 कचक्रप्रयोर्नमन्वसाधनरूपेणाप्रयत्नानां सिद्धौ न किंचिद्वाधवं तस्य निरुपाधिकत्वात्तत्रोपाधेरुक्तानेकाप्रयत्नवत्
 एव प्रयोर्नृत्वेन न सिद्धौ रूपादिसिद्धेरप्रतिरुत्वादित्याह विवक्षितं तस्येति मितित साधकस्य कार्यत्वेनोपि यथीननु
 यत्र यत्र सकर्तृत्वेन तत्र शरीरप्रयोऽपि विशेषो धराद्यविति साध्यापकः कृत्वा दोसाधनायापकः उपाधिः ननु तत्र मा
 नानाधरुत्वात् ननु धराद्यैकश्चिद्वशे विशेषः कारणविशेषजन्यतावच्छेदकत्वेन वाच्यः सामान्यस्यातिप्रसक्ततया
 तदुक्तानेव छेदकत्वादिति वाच्यं ननु कारणविशेषानावात्कथं नयेत्यत आह अस्ति चेति सिद्धे कारणविशेषे कार्य
 विशेष आदर्शकत्वात् ननु शरीरविशेषकत्वात् नुमानानुरोधेनापि विशेषः स्वाकार्यः कार्यत्वेन ननु मानसं नवा
 दृष्टित्वा दोषाजिहारादिन्याह अवश्यमिति अपि वाह्यत्वात् ननु तमिति बुद्धिर्नोपि धत्ते धराद्यैव कारणदर्शनामपि

तत्र मिति धर्तयते तत्र घटत्वदिज्ञानं प्रयोक्तुं मननुगमात् नपि हित्वा दिसाधारणधर्मज्ञानमतिप्रसंगादित्यु
 गतानविश्रुतत्वेन तादृशधर्मस्वीकार इत्याह सवेति यदुक्तानां नंतरं कारणदर्शिनोपि घटाद्यैव तमिति बुद्धिरु
 च्यते सविशेष आदर्शकत्वं तादृशबुद्ध्यावेव किंप्रमाणमत आह तदिति घटादिदर्शिनानंतरं म ह्यविश्रुतत्वेन त
 त्वात्तं जायमानः कृत इति शब्दप्रयोग एव स्वकारणज्ञानमा स्मिपत्तिर्भावात् एवं च तेनैव विशेषेण सकर्तृकत्वा नुमा
 नं ननु कार्यत्वेन सामान्येनेत्याह त एतः स एवेति ननु विशेषस्यानुमापकत्वे पिसामान्यानुमापकं दृष्टं गुणानां
 कत्वा नुमानं दर्शनात् एवं च विशेषकस्यानुमापकत्वे पिसामान्यानुमापकत्वं न लप्यत इत्यत आह कार्यत्वेति यत्र
 सामान्यविशेषो नोपाधिः तत्रैवं प्रकृतं नुसामान्यविशेषेण सोपाधित्वात् नैव पिकित्वात् तदप्रसक्तमिति यथास्फटिके
 नोपि हित्यसंक्रामकतया उपाधेरनुमापकत्वात् सामान्यस्वभावे संक्रामकतया विशेष इत्यत आह तत्पुनरुक्तं तत्रिंशत्

निवेदयत्तस्य संतर्जसा जानादिति तदविषये संसर्गादिष्वयत्नमपि न स्यादेवेति स्तोत्रास्ते। एवं बान्धुपि निता नर्थः। परिष्फुरति
 यावता प्रविष्टा धोपपत्तिः न त्वधिकः ताते चान्वयिनिसामान्यावगतिनिनत्रकोऽ) इत्येव विशेषेषु वाचो नुपपत्तिस्तत्र विशेषे
 शान्तरसिद्धये व्यतिरेकः। प्रवर्तत इत्याह। तदसदिति। द्विविधा धनुपपत्तिरेकात्रविशेषः। कुं सैः प्रतीतिस्तत्सामान्यस्य नुपपत्तिः
 प्रतीत्यनुपपत्तिरपरात्रनीतानुपपत्तिः प्रतीत्यनुपपत्तौ विशेषो विप्रथमप्रतीतावेतास्ते तदविषयत्वे प्रतीते रसोत्पत्तुमन इत्या
 न। एवं बान्धुपि नितावानर्थो नास्ते। यदता विनाश्रलीति रे वृत्तवति। पत्रतु प्रतीतस्यानुपपत्तिस्तत्र विशेषः। कुं सैः प्रती
 तस्य सामान्यस्यानुपपत्तेस्तदुपपत्तये विशेषान्तरसिद्धये व्यतिरेका। इत्यसदिति। प्रत्यक्षं च व्युत्पत्तेः। द्वितीयापरात्रनीतत्रक
 तिः। परमा एवादिगो वरुणमसिद्धि विना न स्यादेव कारकं त्रयोक्तुः। कर्तृत्वात्कारकगो वरुणा नादिमत्तस्य प्रयोदना अत्र
 च परमा एवादेरेव कारकात्। त्वेव एवं व्युत्पत्तेः। उकादौ सकर्तृकत्वसिद्ध्या परमा एवादि विषयकृतानेन व्युत्पत्तेः विशेषः सिद्ध एवेति।
 १५ नन्वेति। नन्वेतावतास्य विशेषस्य सिद्धावतिशरीरानपेक्षुत्तानेन व्युत्पत्तेः विशेषः कथं सिद्धतीत्यत आह। एवमिति।

त्वं सामान्यादिशब्दानामपि पाणिना विव्याप्यते रित्याह। नृथायाति। विशिष्टेशक्ति आरुक् विशेषतो विग्रहकृताति प्रतीतेः।
 नेने विशेषणमपि तत्पलकं प्रमित्याह। नेति। नन्वेव जावे विहितस्य त्वतलादेरनुपपत्तिः। यद्यप्रवृत्ति निमित्तस्य ताव
 त्वादिशक्तिः। यद्येवमिति। आकुस्येति। प्रवृत्ति निमित्तेशक्तिः। धर्ममात्रे लक्षणेत्यर्थः। ननु सन्तु नक्तो लक्षणा निषे
 धात्वात्किं नित्यमिति चेन्न। एकदेहिमनेनास्ति धानात्। एवं वसं बंधस्तपधर्मशकायाः पश्याः सामान्यतो धर्मे लक्षणा तथा
 काशवृत्तिधर्मवत्स्वरूपापित्यर्थः। धिष्ट्या प्राप्यत इति दिक्। ननु प्रवृत्ति निमित्तता जावे यदा निर्विकल्पकं स्यात्। न च
 येन स्वरूपेण। प्रस्थिति शक्तिः प्रसूतदशकं मपि परिष्फुरति। शशाल इति। न निर्विकल्पक एवमपि स ह्यप्रयोगानुपप
 तेरनत्राह। यावन्तीति। अहिरयाति रित्येवत्वादिषु यान्त्रियमत उपतिष्ठततरेकं प्रवृत्ति निमित्तं यदि वानेकोपधर्मस्य
 तत्तदा नाना र्थत्वे प्रसूतप्रयोगस्तु पिकः को किल इति बहुपपद्यत इति तत्त्वं। ननु अत्यन्तमेव प्रमाणं विप्रतिनोपपत्त
 नत आह। अरूपतयेति। ननु चास्तु पतायां बहिरिदं प्रिययोग्य विशेषगुणवत्त्वं प्रयोदकं तत्र काशे स्वेत्येवेति तत्रा

ननु धः

सुतस्येति मरुते सत्यु सुतस्तपवत्त्वं वा सुतत्प्रयोजकमित्यर्थः अन्यथेति इन्द्रियग्राह्यविशेषगुणवत्त्वं मेव प्रयोजकमिति
ननु तत्राह कथमिति पक्षाकाशो नवानुपस्तदेव पक्षः किं वा सुतत्त्वं बोधे इदं तद्विभक्त्या त्वेन विभक्त्या सत इत्यर्थः आलोक ए
व तत्र नमथा प्रतीयत इत्याह आलोकैति आलोकस्याधरत्वेन कस्य प्रतीतिरिति शङ्कते तथापीति तस्य प्रतीतौ नदवयवा
आधारत्वेन ज्ञातीत्याह तदिति ननु स्पष्टविशिष्टेषु गुण इत्यत्र विशेषगुणप्रतिषेधे सेहेतुसामान्यगुणत्वमाया
तथावकथमाकाशसिद्धिरत आह योपि हाति एवं विशेषगुणत्वस्य सिद्धे प्रकृतसाधने न स्पष्टविशेषा सामान्यगुणः
दयोपपत्तिरित्यर्थः इति सामान्यगुणत्वमाकाशयोपपत्तिरित्यर्थः शब्दकार्यः स्पर्शाश्रयत्वे सति सामान्यकत्वात् अत्र
प्रमेा लुक्पादौ व्यतिवारवारणयस्तत्पत्तं घटत्वादौ विशेषविशेषाभावाः अत्र सत्त्वं तसाधनाय सर्वतनो ग्रंथगत
घट्टिमसंयेतु शब्देन सामान्या धात्मकः कार्यत्वादिति सामान्यादित्रयव्यवच्छेदसिद्धिः नित्यत्वाद्वा दत्तावाच्यवच्छेद
विशेषितन एकार्य इत्यव्यवच्छेदस्तु स्पष्टविहितत्वात् कर्मव्यवच्छेदः प्रतियते इन्द्रियग्राह्यतया त एव सामान्यगुणः

व्यवच्छेदो विभाहस्य इन्द्रियग्राह्यत्वादेव एवं विशेषगुणत्वमस्य सिद्धमित्याशयः स्पर्शावतामिति न हि शंखावयवस्वभा
वितिः इन्द्रियग्राह्यत्वादेव तत्त्वे स्तुल्यत्वे ननु तदित्यर्थः ननु पादौ घटादिगुणौ व्यतिवारस्तत्राग्निसंयोगस्यैव कारणत
वाकारणगुणो मकारणत्वादत आह अत्र वेति परमाणवेव पाकतत्त्वाद्यो धातुकारो लुक्पादगुणौ रेता न शक्ति
वादिनां वैशेषिकाणामिदमनुमानमित्यर्थः परमाणुगुणे तु न व्यतिवारः प्रत्यक्षत्वविशेषादित्याह परमाणवेति अत्र
तिष्ठति परमाणुत्वादिनामनित्यत्वादित्यर्थः यदि हाति अन्यगुणश्च वसा संयुक्तसमवायेन ग्राह्यः न च दूरस्थेन
शब्देन अवसः संयोगोस्ति तथा च शंखादिगुणत्वे संयुक्तशंखादिशब्दश्च वसानोपलभ्यत इत्यर्थः कलेति यथास्मि
कविचरेति हिते श्रोत्रशब्देनागेशस्य समवायेनाग्निसत्त्वात्वात् तद्विरोधेनैव त्वर्थः नवेति हस्तस्य शंखन संयोगात् संनवा
दित्यर्थः नवेति परगुणेन समवायेन संनवत्वेवेत्यर्थः ननु काशगुणत्वे व्यतिवारवच्छेदो गृह्यते शंखाद्यवच्छेदे नोपल
स्य कर्मशब्दव्यवच्छिन्ने समवायानादित्यत आह तस्मादिति शंखावच्छेदो नोपलभ्यते गृह्यत एव किं तु वाचीनरं गन्धाद्ये न नो

वा

कृतार्थः

होतस्वेति मरुते सत्पु नुत रूपवत्त्वं वा कुपत्त प्रयोक्तुमिति पर्थः) अन्यथेति इन्द्रियग्राह्य विशेषगुणवत्त्वं मेव प्रयोक्तुं मरुति
नृते आह कथमिति। यद्येकाशौ नवानुषस्तदेतत्पक्षः। निवास्तु चेन्नो धेइदेष विहरणत्वेन किं न सत इत्यर्थः। आलोक ए
व न त्रनयथा प्रतीयत इत्याह। आलोकैति। आलोकस्याधरत्वेन कस्य त्रीति शिंकुते। तथापीति तस्य प्रतीतौ नदवयवा
आधारत्वेन जानीत्याह। तदिति। ननु स्पष्टविशिष्टेषु गुण इत्यत्र विशेषगुणप्रतिषेधे सेहेतु सामान्यगुणत्वमायात
तथा वक्तव्यमाकाशसिद्धिरत आह। यो विहाति। एवं विशेषगुणत्वे स्य सिद्धे प्रकृतसाधने न स्पष्टविहता सामान्यगुण
दोषोपपत्तिरित्यर्थः। सामान्यगुणत्वमाकाशोपपत्तिरित्यर्थः। शब्दकार्यः स्पष्टाश्रयत्वे सति सामान्यकत्वात्। अत्र
प्रमेा पुरुषादौ मजिवा रवारणयसत्त्वं। घटत्वादौ विशेष्यविशेष्यतायाः अत्र सत्त्वं न साधनाय सर्वतनो अथ गत
च प्रमथे तु शब्देन सामान्या धातुमकः। कार्यत्वादिति सामान्यादित्रयवच्छेदसिद्धिः। नित्यत्वाद्वा द्वावाञ्च अवच्छेद
विशेषितत एकार्य इत्यवच्छेद इत्युत्पत्तिरिति त्वात्। कर्मवच्छेदः प्रतियते इन्द्रियग्राह्यतया त एव सामान्यगुण

अवच्छेदोपि। आह स्य इन्द्रियग्राह्यत्वादेव एवं विशेषगुणत्वमस्य सिद्धमित्याशयः। स्पर्शावतामिति। नहि शंखावयवस्वभा
दिभिः स्पर्शरूपादयवैव तच्छेदो ननु तदर्थः। ननु पात्रे जै घटादिगुणै मजिवा रस्तत्राग्निसंयोगस्यैव कारण
याकारणगुणो मकारणत्वादेव आह। अत्र वेति। परमाणवे वपा कलरूपादयो धातुकारो नुकाभरणगुणै रेवा न शक्ति
वादिनां वैशेषिकाणामिदमनुमानमित्यर्थः। परमाणुगुणै स्तु न मजिवा रः प्रत्यक्षत्वविहतादित्याह। परमाण्वेति। अत्र
तिष्ठत्येव परमाणुत्वादीनामनित्यत्वादित्यर्थः। यदि हाति। अन्यगुणै च वसा संयुक्तसमवायेन ग्राह्यत्वं न वदु रस्येन
शयेन श्रवसः संयोगोस्ति तथा वशं वादिगुणत्वे संयुक्तं शंखादिशब्दवसानोपपत्त्यत इत्यर्थः। कलेति। यथास्य
कवि वरे पितृते श्रोत्रशब्दो गेशब्दसमवायेनाप्राप्तिस्तथा तवापि रते पीत्यर्थः। नवेति। हूरस्यै शंखेन संयोगो संनवा
दित्यर्थः। नवेति। परगुणेन समवायेन संनवत्वे वेत्यर्थः। नेहोकाशगुणत्वे प्यत्रास एव शब्दो गृह्यते शंखा धवच्छेदेनोत्पन्न
स्य रसशब्दोपपत्तिरिति समवायानादित्यत आह। तस्यादिति। शंखावच्छेदो नोत्पन्नो गृह्यत एव विवृतादीनं गन्धायै नमो

सा

तस्य सः

संज्ञायाः प्रकृतिवत्त्वे वक्तव्ये साम्यात्कालादिशो रविस्मरणं तयो रूपे द्वावे विना किंचित्त्रा पिपादिनाधिकत्वमवश्यं वक्तव्यं तु
अपरमिति तुलाघवमपीत्याशयः। ननु किमिदं पादिनातिकृत्वं पद्याधुनि सक्तविषयत्वं तन्ना। एषि व्यास विवेच्यु रसं वृत्तस्य
वसत्वादत आह। निमित्तमंतरेणेति। प्रवृत्तिनिमित्तं मंतरेणेत्यर्थः। ननु एषि व्यासो शक्तिग्रहः प्रवृत्तिनिमित्तं पुनरुक्तं ए
हं ह्यर्थवित्त्वताती मती एषि वीपदवाच्येत्यादितराकारदर्शनात्। प्रवृत्तं तु कथं तद्विलक्षणः शक्तिग्रह इत्यत आह। शृंग
आदिकृतयेति। तत्र प्रवृत्तिनिमित्तं न वक्तव्ये वेदुं विलक्षणं क्व व्युत्पत्तिरिति जायते। शृंग आदि वृथा धर्मिमात्र इत्यर्थः
उक्त इति। प्रवृत्तिनिमित्तं पुनरुक्तं इति शेषः। इत्येवाह। आकाशत्वाक्षनामिति। इत्येवं स दप्यति प्रसक्ततया। प्रयोग
मिति ननु। एकत्वं स्यात्वं एषि व्यास वपीत्यन आह। व्यक्ताति। तावता किमित्यत आह। नित्यमिति। एतादृशस्य साम
न्यत्वमनुदितं लक्षणात्। वादित्यर्थः। ननु पस्थितायां व्यक्तौ शक्तिग्रह उपस्थितिश्च न प्रत्यक्षात्। अतो विद्योत्वात्। नादि
केन विच्छेदेन ततो धर्मविशिष्टस्यैवोपस्थित्या विशिष्टेशक्तिग्राहकेण। विशेषणोपि ग्रहान्न हि जातिरेव प्रवृत्तिनिमित्तं

तितस्य मज्जि व्यासरेणेव प्रत्यक्षत्वात्। अत्रितु सुसम्पन्नमनसरति। आत्मगुणग्राहकं द्वयस्य मनस्त्वादि कार्यः। ननु शरी
रिगुणोपाविरोधगुणरहितत्वात् तत्र त्रयाधिकरणत्वमित्याह। प्रयोग इति। तेषां दण्डानां तत्त्वव्याघाते विशेषगुणयामि
घातः। किं ग्राहकेणेति संवातेयाने। तेन विशेषगुणवत्त्वस्या प्रतिहेषात्प्रमाणेनेति सुसम्पन्नविशेषगुणवत्त्वेन कुत्ताने ननु
माणेन वक्तव्यं। ननु शब्द अक्षर इत्यादि रित्त इत्याश्रित इति साध्यं न संनवति साध्यं। प्रसिद्धे रते आह। अयमिति। शब्दाश्च यत्नेनेति।
एकत्वेनाकाशत्वज्ञानेन नावादि सार्थः। ननु व्यतिरेकोऽप्युपपन्नः। एषि व्यासि व्यासरेणेव। एषि व्यासो शब्दस्य प्रयोगादत आह। यथ। एषि
व्यादिति। ननु प्रतिषेधे प्रसक्तप्रतिषेधो नंतरं नमन्युः साध्यते न वात्र सा रतिरस्तीत्यत आह। सोयमिति। अत्र परितोषशब्दे
व्यतिरेकिपर इत्यर्थः। शब्द इत्याश्रितं गुणत्वादित्यनुमानं जायते संमतमित्याह। तदिदमिति। एकत्वमपीति। तथा वक्तव्येति।
य इत्यर्थः। ननु हि। दित्वा हो समानाधिकरणे क्व स्ये वा। समवायिकारणत्वादित्यर्थः। ननु द्वित्वादिक्रमे वतत्र नास्तीत्यन आह।
नदितमिति। आकाशात्तत्र विनेदित्वादिव्यवहार एव तत्र मानमित्यर्थः। अन्यथेति। अवाचितव्यवसारेणाप्यर्थसिद्धावित्

अतः तया यानि तथा वनाष्ववैयर्थ्यमिति जावः ननु नियतमेकत्वं कथं सिद्धं त्रित्युन इत्यत्र नष्टं धिया (दिवस्ने कलमेव सितं)
 तीत्यत आह तत्रेति यथा काशः विवित् देशरात्रिः स्थानं ददेशात्तरेशश्च पञ्चार्धमाश्रयान् रक्त्यये दिनुत्वे केनेव ह
 वं दपा वा ल्यनशश्चो ययना का का शात्तर कृत्यने गौ एवं शब्दलिङ्गमेतावत्प्रतिसंधाना सहस्रतमेकत्वं न साधयती चेत् अ
 कत्वस्याप्यसाधनात् तथा वद्वैधवे एकत्वानेकत्वयोर विशिष्टं शब्दलिङ्गलाघवादेकत्वमेव साधयतीत्यर्थः नन्वाकाश
 कत्वे तदात्मकस्य श्रोत्रस्य कथं नानात्वमव आह श्रोत्रेति अह एने दान्तत्रने इत्यवहार श्रोत्राधिकृत्यर्थः प्रवृत्तिरिति नि
 तैक इत्येकसाधनार्थेन ग्रंथे वैयर्थ्या मित्यर्थः इत्यत्रेति सामान्यसिद्धौ विशेषाद्विज्ञेयासायांत साधकप्रमाणवरादि एव
 ननु विज्ञेय परममहत्परिमाणमेव तथा राजेदेक्यसाधनसाधन जाव इत्यत आह किं वरति ननु किं स विपरिमाण्यमाका
 शे माह त आह अपादमित्येति परिमाणराहित्ये इत्यत्रानुपपत्तौ तत्र संयोग एव न स्यात्कथं सर्वभूतसंयोग इत्यर्थः
 जाव प्रधानरति एवं व परमहत्परिमाणमित्यर्थः आत्वं तु धर्मि प्राधान्य एवेति जावः अथवेति एवं वसा मीना धिकृत्य

इति जावः यद्वा तथा प्रयोक्तुं न विवृतः प्रयोगश्च पत्या सामानाधिकरण्येन विवक्षितमेवाह यद्वा ननु आरम हत्य
 मितिसाधनाधिकरण्यमनुपपन्नं परमहत्तु शब्दस्य इत्येवावेकत्वात् अत आह जाव प्रधानरति एवं व जाव प्राधान्ये सामाना
 रण्यमुपपद्यते एवेति जावः यद्वा तथा प्रयोक्तुं न विवृतः प्रयोगश्च पत्या सामानाधिकरण्येन विवक्षितमेवेति त आ
 पत्तुं जाव प्रधानरति तत्त्वादेक्यपदेत्वेनात्माना वंदं तितन्ना इत्येकपदत्वे धर्मि पदत्वे नाप्युपपत्तौ तद्वदाया सा वैयर्थ्यात् अ
 रं स्पष्टं तन्मिमांसि विरार एतय प्रत्यक्षेति पदा हो मत्पुं तं अनुकूलं त क माह अन्यथेति अ विवृतं म एतां यां मध्य प
 योवा आद्यत्र तत्पदगुणगुणवत्तान्न स्यात् द्वितीये आरब्धत्वेनेपत्येति स्पष्टं तानुपपत्तिरित्यर्थः यद्वा त आद्यशब्दं प्रतिशब्द
 जनकत्वादित्यर्थः यद्यपीति शब्द इत्याश्रितः गुणत्वादस्मादित्यर्थः विपक्षे वाधक माह गुणवतो पीति अतिव्याप्तेरित्यर्थः
 अत्र येनेति समवायात्पक्षे सत्यसमवेतत्वादित्यर्थः समवाये व्यतिवारवारणाय सत्यं तं गुणो न दारणाय विशेषात्तागः
 अन्यथा असमवेतत्वं मात्र हेतुत्वे स्वरूपेति गुणो कर्म सामान्य विशेषाणां समवेतत्वं नियमात् समवाया हो समवाया ना

स्पर्शः) एवं वसाध्यानादेहेतुस्वरूपमेव न स्यादिति नारः पूर्वकार्यत्वे एषा दित्युक्ते। तेनेति। अनेदेकार्यकारणानावाजावा
दित्यर्थः। कार्येति। गंधादिमहत्त्वे गंधादिमहत्त्वेनादित्यर्थः। स्पर्शेति। आरब्धे धरादौ स्पर्शे दृष्टिनेन निःस्पर्शस्यानारेन न
त्वनियमादित्यर्थः। सर्वसाधारणमेवाह। व्यापकत्वादिति। आकाशस्यापीति। निःस्पर्शत्वादित्यर्थः। पुनरिति ध्यानादौ दृष्टिमा
प्रकाशयित्वा काशस्वरूपत्वमात्रमित्यर्थः। अत्र एतच्छ्रोत्रयोः पर्यायत्वं विवक्ष्य परमाशङ्कम्। अवएति। ननु देशो न यत्र
नवसेन न सतो स्थित आह आख्ये वाप्येति। यस्याप्यवयवः सोऽपि संयोगवान्न पक्षोपीति तत्र देशव्यपदेशो गौ एतत्पर्यः। एवमिति। यथा
ननशरीरावहेदेन न लुखाद्यत्पत्तिरदृष्टविशेषानावात्तया चक्षुः। चक्षुःपि न शृंगुलात्पदृष्टविशेषविलेवादित्यर्थः। एतन्
अदृष्टविलंबत्वादिष्यति। अन्यथेति। नैष देवनादृष्टजन्यते किंतु मत्तपाकरणमेव क्रियते तथा च ततोऽपि वधिरदृष्टः। आकाश
शा। परापरस्वरूपेण दृष्टेण कथं काजालुमानतमृत आह नावप्रधानरिति। व्यतिकरो विशेषः। तदेवाह दिकावाग्यामिति। काजालु
स्पष्टं दृष्टं नित्यं ननु बंधान्ने श्रूयमाणत्वेन न परत्वापरत्वयो रन्वयदग्नाह। परेति। समासः विग्रहः। नन्वेकन्यानां परत्वा

परत्वान्यां कार्यकारणतया कालस्यानुमानं अत आह। परत्वेति। ननु परत्वं व्याप्तिगुणत्वादिपुमानेन कार्येन सिद्धिर्न संभवति
तत्त्वकालहेत्वित्वादित आह तेन नित्यं ननु मानाजवेपि प्रकाशेन तरेणानुमानमित्यर्थः। प्रकाशेन तरेन संभवतीत्याह। कथमिति। न
तत्तदं दर्शयति। यदुच्यते। अन्यकालानापेक्षया बहुकालेन परत्वमुत्पद्यते न प्रावकार्यत्वाह समवायिकारणसापेक्षं न वस्तुतः
धातुया। वायवनावात्नापि स्पर्शस्ति दसमवायिकारणकत्वेन त्रस्पर्शत्वापत्तेः। एवं च रूपदौ व्यभिचारे न्ययव्यभिचारे कार्यकारणत्वं पर
त्वात्तत्पत्त्यापत्त्या। इत्यर्थः। स्वयं कर्मणत्वन समवायिकारणप्रत्यासत्तिरिति सूर्यसंयुक्तसंयोगोऽसमवायिकारणवि
शेषाननुदृष्टिमादिक्ष्यते। ननु विद्यतीत्यत आह। नवेति। व्यभिचारादिति दृष्टिः। संयोगं विनाप्यत्तरि द्वे परत्वोत्पत्तिरेवं देवादि
योगोपीत्यर्थः। तत्तत्समवायिसंयोगवत्त्विति। तस्यान्तरिक्षादिगते परत्वाश्रये सर्वसंबंधादित्यर्थः। तथा न समवायिकार
णसंयोगाश्रयो दृष्टिमादिसंयोगानुदृष्टिमादनां विशेषः। ननु एवत्वाह हेतुस्वरूपहेतुना प्रयोक्तव्ये विशेषगुणराशि
न्यदेतुना प्रयोक्तव्यं स्यात्तथा च मनःसंयोगो हेतुः स्यात्तद्व्यभिचारात्सूत्रं गत्या संयुक्तसमवायिकारणत्वात्तत्त्वानुमाने

हेतुः तन्निमित्तं दृष्टिं दृष्ट्वा दानां मत्परे तु त्वेव प्रयोजकमिति तद्विरुद्धिग आकाशादेः संयोगस्य विमिति न हेतुत्वमित्याह अत्र
 जित्तोक्त्यादिन परत्वा समवायिकारणसंयोगवत्तु विशेषगुणवत्त्वात् दृष्टिवात्तद्विरुद्धिग सूर्यगतिप्राप्तिरुक्तोपाक्षिप्त
 व्याप्तेः साध्यव्यापकेत्वात् कारिणो साधना व्यापकत्वादिति नावः । ननु पिंडसंबद्धे स्तय संबद्धे कस्मिंश्चिद्व्यवसाया व्यापकता
 तथा वक्तव्यमुपाधिरित्यत आह विशेषेति । अत्र कूटतकनिवा नानुमानमित्यर्थः । अव्यापकत्वादिति एतावता व्यतिवृत्तित्वं गतं प्राप्ति
 संबंधविरुद्धोक्त इति दृष्टव्यं । अयमेतदपेक्षया बहुतरतपनपरिस्पृक्षवच्छिन्नं नै निधः परत्वकारणं अयमेतदपेक्षया अत्यंत
 स्तपनपरिस्पृक्षवच्छिन्नं नै निधः परत्वकारणं अत्र वच्छिन्नत्वं च संबद्धत्वं न सूर्यगतिः साहाय्ये संवदनापि संयुक्तसमवायः संबद्ध
 ति । पिंडसूर्ययोः संयोगात्वात् तथा च संयुक्तसंयुक्तसमवायो वायः । दृष्टिवादिपुत्र्यत्वे प्राप्ते न सूर्यसंबद्धे स्तय संबद्धे न पि
 ण्डात्तमित्यर्थः प्राप्तिः विविधैरेतेषां पिंडसूर्योक्तयसंबद्धमस्तीति चेन्न । द्वैतियुते तथा जावेपि न्निष्वात्ता दोषे दत्तावेत्यनित्यं
 वंचैकादशमेकदशे स्वीकार्यं यथावत्पिंडस्तयसंबद्धं न वा काशात्प्राप्तौ तथा विशेषगुणवत्त्वादित्याह । विप्रसृष्टसंबद्धमिति

अपेक्षेत्यनेनान्वयाद्यनुविधानंकारणत्वेप्रमाणमादर्शिते। एषसंबंधः। स्वरूपतत्त्वात्संबंधानावात्। साक्षात्संबंधस्तथा।
तत्त्वात्। एषदेवोति। यद्यद्विज्ञे। प्रकृतःसंबंधस्तत्त्वज्ञेयमस्तीत्यर्थः। अत्राप्यप्रयोजकतामाह। ननुविज्ञेयत्वमेव।
कृतेस्तत्त्वज्ञेयतया। अत्राज्ञेयत्वमिति। यत्रयत्रपि। अत्रयत्रपि। अत्रयत्रपि। अत्रयत्रपि। अत्रयत्रपि। अत्रयत्रपि। अत्रयत्रपि।
कृतांकारणत्वेसाधनाव्यापकतेत्यर्थः। मनुसाध्यप्रयोजकत्वमिति। साध्यवशात्। अत्रयत्रपि। अत्रयत्रपि। अत्रयत्रपि। अत्रयत्रपि।
अत्राज्ञेयत्वमिति। अत्रयत्रपि। अत्रयत्रपि। अत्रयत्रपि। अत्रयत्रपि। अत्रयत्रपि। अत्रयत्रपि। अत्रयत्रपि। अत्रयत्रपि।
प्रयोजकतामवस्थाप्योपाधिः। साधनव्याप्यादिति। अत्रयत्रपि। अत्रयत्रपि। अत्रयत्रपि। अत्रयत्रपि। अत्रयत्रपि। अत्रयत्रपि।
गुणाभावस्तत्रसाध्यतावद्विज्ञेयत्वमिति। अत्रयत्रपि। अत्रयत्रपि। अत्रयत्रपि। अत्रयत्रपि। अत्रयत्रपि। अत्रयत्रपि।
मेव। अत्रयत्रपि। अत्रयत्रपि। अत्रयत्रपि। अत्रयत्रपि। अत्रयत्रपि। अत्रयत्रपि। अत्रयत्रपि। अत्रयत्रपि।
तसंबंधेनान्यधर्ममन्यत्रप्रापयेत्तदाज्ञेयत्वमिति। अत्रयत्रपि। अत्रयत्रपि। अत्रयत्रपि। अत्रयत्रपि। अत्रयत्रपि।

शस्यसंबन्धत्वात् एवं च सर्वत्र शस्यसंबन्धे सर्वत्र शस्योत्पत्तिः स्फुटतया वाका शस्यक्रियोपनायकत्वेऽयमिति प्रमे
न नवकाप्रत्यापितत्वे तथा त्वं तस्य क्रिया मात्रोपनायकत्वात् धर्मि आह क्रमानेन तथैव तस्य सिद्धेः आकाशस्य तु न धर्मि
रुक्तमानेन तस्या सिद्धिरिति क्रियोपनायकत्वे संयोगोपनायकत्वमपि स्यादित्याह आकाशस्येति तस्मात् न तावदिति । कि
या मात्रोपनायकत्वे कालस्य स्वभाव इत्यर्थः । अन्योपनायकत्वं त्रसंज्ञकं काला सिद्धिदशायां न संभवत्येव धर्मि एव सि
द्धेः सिद्धिदशाया मपि न संभवति तन्मात्रोपनायकत्वे नैव धर्मि आह क्रमाना सिद्धेरित्याह । असिद्धीति । आत्मापि स्वधर्मि न
कवेति न संसृज्य रधर्मधर्मिके प्रायत्पतिप्रसंग इति परच्छेदित संसृज्येति परमिदं आत्मनो धाति । अन्यथा सिद्धि
स्तथा सिद्धयर्थे विवनीजस्य स्फुर्योरप्यात्मधारक संसृज्य संसृज्य समवाय विशेषादित्यर्थः । कालस्य सिद्धिः । नचात्मनो धर्मि
एकेण तथा सिद्धिरिति तावत् । तदनुविधायित्वा न्प्रतान्यथा सिद्धितदनुविधायित्वादित्यर्थः । अन्यथा सिद्धिः संसृज्य न
नवात् स्य विरेति । परंपरास्य विरशशर संबन्ध इत्यर्थः । स्वभाव इति । साक्षादसंभवत्वे सतीत्यर्थः । प्रकाश इति ।

इत्यात्मनः प्रत्यासन्निति न प्रत्यासन्नित्वादित्यर्थः । नातः श्रोत्रशब्दयोः प्रत्यासन्नौ व्यतिवारः अन्यथेत्यस्य स्यात्प्रत्यासन्नं संनिवेदनात्
शिष्टेति । विधिप्रमाणतया शब्दा यत्परत्वात् नुमेयत्वं तदुत्तरार्थः । ननु विशिष्टादिगो कालनिमित्तं परत्वं तदनुमेयत्वा दित्यर्थः । तेन प्र
न्यत्वादेरप्यनुमान संज्ञादिति तावत् । ननु कालस्यैकत्वात्कथमनेककालता कथं वा तस्य दृढस्यात्यन्तमत आह अत्रेति तस्य
योग्यपद्यादीनां नाघटति । कारणं तस्य संभव एव तस्य कारणतया सिद्धेरित्यर्थः । तस्येति स्फुटत्वादेरजावा दित्यर्थः । ननु त्रिंशद्वि
धितिराद्येन विषयत्वमेव कालस्य प्राप्यते तथा प्राप्यत्वं विषयशब्दस्य सत्त्वात् विषये धितिवद्भवना संगनिका तस्यैकत्वात् विषय
या सिद्धमनुविधाय निमित्ततया सिद्धि कथं न वयमर्थमत आह । यदप्यदिष्टिनि उच्येति । इयमिदं गुणो यमित्यादि प्रत्ययविलक्षण
मित्यर्थः । एवं च तत्कारविलक्षण काला सिद्धिरिति तावत् । वैलक्षण्ये साधयति । इमाश्च द्वितीयकृतीया सत्त्वकाले यो न वविसत द्विजा
नीय इत्यर्थः । स्वस्व सत्त्वाय वैलक्षण्येन विलक्षण कारणानुमापकमत आह विनिश्चिताना मिति । अन्यस्य विषयस्य
रक्षणं तेन नात्रादिसत्त्वा दनुपपत्तिः । ननु कस्मात् प्रित्वा लोप्यन्यो नवतीत्यत आह कालमिति । प्रमा स्फुटविधिः ।

[illegible]

- 1730 - 2150

[illegible]

[illegible]

(The following text is written upside down and appears to be bleed-through from the reverse side of the page.)

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ॥ श्रीकृष्ण उवाच ॥
 धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः ॥ मामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्वत सज्जनाः ॥
 १ ॥ अथैवमुवाच भगवान् ॥ द्रुपद उवाच ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
 २ ॥ श्रीकृष्ण उवाच ॥ धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः ॥ मामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्वत सज्जनाः ॥
 ३ ॥ अथैवमुवाच भगवान् ॥ द्रुपद उवाच ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
 ४ ॥ श्रीकृष्ण उवाच ॥ धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः ॥ मामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्वत सज्जनाः ॥
 ५ ॥ अथैवमुवाच भगवान् ॥ द्रुपद उवाच ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
 ६ ॥ श्रीकृष्ण उवाच ॥ धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः ॥ मामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्वत सज्जनाः ॥
 ७ ॥ अथैवमुवाच भगवान् ॥ द्रुपद उवाच ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
 ८ ॥ श्रीकृष्ण उवाच ॥ धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः ॥ मामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्वत सज्जनाः ॥
 ९ ॥ अथैवमुवाच भगवान् ॥ द्रुपद उवाच ॥ ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥
 १० ॥ श्रीकृष्ण उवाच ॥ धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः ॥ मामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्वत सज्जनाः ॥

७५५१-

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ॥ श्रीकृष्ण उवाच ॥
 धर्मक्षेत्रे कुरुक्षेत्रे समवेता युयुत्सवः ॥ मामकाः पाण्डवाश्चैव किमकुर्वत सज्जनाः ॥
 ॥ १ ॥

— 251 —

[illegible]

Handwritten text in Devanagari script, likely a manuscript page from a historical document or book.

विचार्यमाणं सर्वं न स मर्त्ये विनियुक्तं। एषा च व्याप्तिरस्ति सहकार्यसमवहितो यः स न करोति समर्थे चैष तर्कः। परिसहकारिरहितः स्यान्नतरा कुर्यात्। यदि स
होऽपि संबन्धनेन तर्कस्यैव प्राप्तेरेवं न समर्थस्य सहकारिसाहित्ये सति कारित्वमेव स्वभावोऽतो न विरोध इति शङ्कते। स्यादेतदिति। पशुपतिबंधः परिशब्दप्र
योगः। अस्माकं विरहसहकारणं सन्निधानादिनभावनिबन्धनं किंतु स्वकारणधीनं। अपि भावस्वभावे सहकारिसाहित्ये सर्वदा फलोपधानं वा प्रविशति चे
न सहकारिभिराहं शयं फलानुपधानं वा न स्यादेव परितोकेषु सहकारिविरहशयां सहकारिसाहित्यमंगीकुर्यात्। प्रतियदिशब्दप्रयोगेण तर्कः क्रियते
यदि सहकार्यसमवहितः स्यात्तदा कुर्यादित्याह न त्वस्माकमपीति ते सहकारिणस्तदानीं सहकारिविरहशयां अस्माकं दर्शनेऽकरणशयां धर्मवैयर्थ्येन ति
ष्ठति। कति कत्वाभ्युपगमात्। न वदंति तु धर्मा विद्यतेति स्वभावस्याप्यनुवर्तते तस्या मविदशयां करणपत्तिरप्यस्वभावो नानुवर्तते। तद्विषय
विन्यास इति। सति कलापमेव यदवसानमिति। स्वभावस्य धर्मिणो नवस्थितेति। पांकेते स्यादेतदिति। पश्चात् अकरणशयां अस्मिन्मते विरोध
परिहारात्। न वक्तव्येति करणशयां व्यतिरेकगर्भा स्वभावो यद्यस्ति तदा न कुर्यात्। नास्ति चेत्तदा न्वयगर्भस्यापि स्वभावस्य व्यावृत्त्या विरोधादेतया

१०२

स्वरूपमभिप्रेतं। अतोऽयं स्वभावयोरे निवृत्तावपर्यायनिवृत्तिरिति न वसिष्ठानादित्याह। अत्रोक्तिः। करणशयां धर्मस्य व्यतिरेकमुख्यमभिप्रेतं
वैयर्थ्यमभिप्रेतं। तत्रैव धर्मधर्मिणो मेरात्याह स्वरूपमिति धर्मा निवृत्त्येव तैर्विना कारित्वापत्तौ धर्मस्तु नास्तीत्यर्थः। यदि धर्मनिवृत्तावविधर्मितीति
छति। तर्हि अस्मिन्ने प्रविष्टोस्तातिनस्मिन्नास्माकं जयाकरणकावेधस्य स्येव तस्मात्सति फलोपधाने धर्मस्तु नास्तीत्याह ममापीति। उप
संहरति तस्मात्। उपपन्नं। पश्चित्तमित्यनेन तयोः न स्वरूपे तर्भावे येन सहकारिणोश्च न तद्विचारयेदेति हृषणं स्यात्। न च स्वस्वरूपमिति रिक्तत्वं
वरूपस्य स्वरूपं नोक्तं तत्र आह। स्वरूपमेवेति। भावाभां स्वरूपे नैवेताभ्यामुपपत्तिं कार्येण वापेक्षितं न त्वन्यदित्यर्थः। कार्येण पेक्षितत्वं
स्वरूपयोः। सामर्थ्यमस्माकं दर्शने स्वरूपयोः अतः न वतेन कारित्वमापादयितुं शक्यत इत्यभिप्रेत्याह परार्थ इति। फलोपहितत्वा नुपहि
तत्वा नुपहितत्वे सहकारिसाहित्या साहित्यसापेक्षौ भावस्य धर्मो तो वक्रापेक्षेदेन न विरुद्धावित्याह तदेव वेति। एवं च भावः समर्थ एव न त्वसम
र्थ इति न तयोर्विरोध इति प्रदर्शयामास। सामर्थ्ययोरपि सत्वे कापत्तेराविरोध इति दर्शयितुमाह अथवेति। कापत्तेरेनाविरोधस्त्वयापि

कृत्वा इत्यर्थः। यामर्थः किं यो सा लोको जावो सिन्धुकायेकरोति तस्या काया तदेकरणे सामर्थ्यमेव प्रद्योत कमिति विरुद्धधर्माध्यासेने कृत्या विहायिक
अनेन स्यात्तु वाद कायजेनेन न तद्विरोधसमर्थननित्याह यदा विहाति न च करणेना सामर्थ्यप्रयो जकं येन स्याद्विधर्माध्यासप्रसंगा वि
त्सत्त्वमेवंव काया तदेकरणे स मर्थे एवेति शंकेते असत्त्वादिति असत्त्वं बना करणे प्रयो जकं तथा सति सत्त्वं करणे प्रयो जकं स्यान्न वै वा अत्र देशो स
कदेशा तदेकरणा पत्रे विहा ह किमत्रा सत्त्वं नैति कृत्वा देशा तदेन कुर्यादिति पाठस्तदा सत्त्वस्य करणा प्रयो जकत्वे देशा तदेः सत्त्वा न कुर्यात्पु
जुत्तु तो सत्रौ करे निवस्वासमानदेशा मपि कार्यभा व इत्यर्थः। न करारहितपाठे तु यत्र देशो न करोति सत्त्वं राहायः। यदा विद्यमानत्वमात्र करणे
प्रयो जकं तदा विद्यमाने न देशा तदे विज्ञेये तैत्थ्यः। सामर्थ्यमात्रं करणे प्रयो जकं न तु तद्देश काय सत्त्वमयीत्याह तस्मादिति एवं वा सामर्थ्य
देव काया तदेकरणे न करोतीत्याशयः अत एव सामर्थ्ये सत्त्वोपि कार्यजनकत्वं वौ द्धा कुर्यात् एतन्ममतमित्याह अत एवेति। ज्ञानस्य ज्ञानजनकतया
तत्राद्यज्ञानसर्वज्ञाना त्रस्याभावेन विनष्टं स्वप्नमेव वरममि। साशयः। एवं वा सामर्थ्यदेवन करोतीति मंतव्यां तथा व कायजेनेन विरोधो वाक्यः ए

५५०

वंव स्थिरपक्षे प्यस्त्वित्याह असामर्थ्यादित्यादिना स्थिरे पक्षे वमस्त्वित्वं तेन सर्वपक्षसमीधाना स्यात्। उक्तो तत्रत्वादिति असामर्थ्यसत्त्वमन्वात्ता पूर्वम
मर्थस्य पश्चादसमर्थ्ये विरोधः स्यादेवमर्थः। केवलसामर्थ्ये सन्नपि कुर्यादित्याह सामर्थ्य इति। केवलसामर्थ्ये सन्नपि न कुर्यादित्याह असामर्थ्य इति।
वंव कायजेनेनैवौ न यं वाक्यं श्लो क पक्षे। तथा व स्थिरपक्षे पक्षे वमस्त्विति भावः। यद्यसत्त्वं जावातिरिति तदा माप्लविह धर्माध्यासः। असत्त्वस्य
वेनासं बंधात्। यदितु सत्त्वमिवा सत्त्वमिवा भावस्वरूपं तदा विरुद्धधर्माध्यासः स्यादेवैवं व कायजेनेन न यो विरोधः। समर्थनाय सत्त्वावसाम
र्थ्यासमर्थ्ययो रवेवमस्त्वित्याह किं नैति प्रकृति नैवमस्त्वित्वं तेना ननु सामर्थ्या सामर्थ्ययो विरोधो घट्टेषणत्वेन न ब्रूमः। येन कायजेनेन
माधानं स्यात्। अतु स्वभावविपर्ययमित्याह प्रथममिति। असौ दोषः। स्वभावविपर्ययात्मा सत्त्वसत्त्वयो रवितुल्यमित्याह प्रथममिति। न सत्त्वा
सत्त्वरूप स्वभावद्वयं येन स्वभावविपर्ययः। स्यात्तु स्वदेशादौ सत्त्वमन्देशादौ वा सत्त्वमित्येक एव स्वभाव इति शंकेते। नायमिति। सम
र्थ्या सामर्थ्यावरूपो वेक एव स्वभाव इत्याह समापत्तिः। ननु करणा स्यात् स्वभावजेनैव सत्त्वत आह तस्मादिति। सामर्थ्या सामर्थ्ययो रैक स्वभावो

मनवाता करणकरयोरपितयत्वमिति भावः। तद्विकपक्ष इति। अन्यदा सत्वात्कामपथत्रियामन्यदा न करोति इति सति कतापक्षे स्थिरपक्षे। अन्य
दा सत्वात् कौविर्था क्रियांतरा करोत्यपीत्याशयः। अन्यदेव अन्यदा ऐकालमेवेन कार्यभेदकरणं तु देवभेदेनैव न विरुद्धमित्याह नवेति उपसंहरति तस्मा
द्विद्विद्वन्मतेऽकार्यभेदः। स इति घटपटादौ विरुद्धधर्माध्यासात्प्रसंगं भेदोक्तं न तु घट इत्यर्थः। एवं वदशब्दाभावात् न वेति केषां चामात्रमिति
तदुक्तं बुद्ध्या घटि विरुद्धात्मसिद्धिरित्याह एवमिति। एवं बोधनतया। तिरिक्तात्मसिद्धिरिति भावः। ननु ज्ञानज्ञानवतो भेदरुपादानतया गुणातिमिते।
त्मसिद्धिः स्यात्तदेवनास्तात्यत आह नवेति॥ धर्मत्वधर्मत्वयोरेव विरुद्धत्वादित्यर्थः। संक्षेपत इति। अयमाशयः। सति कतेति द्वौ आत्मसुख
योनिनका। तया धर्मधर्मिभावो भावेन न गुणा गुणिभाव इत्युपादानमात्रतया आभ्युपगंतव्यत्वात् सत्येवेकस्य विदुभयसंमतस्य पूर्वक
अवर्तिनः सतातीत्यस्य विज्ञातायस्य वाक्ता। पूर्वहेतुभिरपि शरीरादिगुणत्वं सुखादेः प्रतिषिद्धं न तु तस्यत्वमिति बोध्याशयः। सिद्धे वस्थे ये गुण
गुणिभावसिद्धौ तदुल्लिख्य स्मरणीयं प्रतिषेधेति तिरिक्तात्मसिद्धिरिति वदति। अगुणत्वे परार्थात्तत्वेक्येनान्यगुणत्वे बुद्ध्यादिगुणिनः

२१९

एषिमादिभिन्नस्य स्वाकारयत्रित्यर्थः। ननु तर्हि भवंतु बुद्ध्या रयो व्यात्मगुणाः स यो गारयत्कनैत्यत आह किं वेति। तेषामप्यात्मगुणत्वे विज्ञा
स्तीत्यर्थः। मोरवादिनिगुरुत्वं बोधयितुमित्यर्थः। एतस्मिन्प्रसिद्धे व्यस्मात्कृतसंमत्यैव प्रमाणात्कृत्येव वहा इत्याशयः। प्राप्तिर्येताति। समाना
धिकरणयोरेव बुद्धिसुखयोः कार्यकारणभावादित्यर्थः। वैयधिकरणेति प्रसंगमाह न हाति। सा सोरपि बुद्धिः प्राप्यते इत्याह इति गतोति
विहितेति। अयमाशयः कर्मणां विरविनष्टानां कोलात्रमाविफलजनकत्वं व्यापारविना नुपपन्नमिति व्यापारतया दृष्टक्येना। सवक
तसमानाधिकरण एव कल्पनीयः। अत्र गतस्यान्यत्र सुखादितेन केवेति प्रसंगत्वात् न वा अन्यत्र सन्नपि यो व्यापारो यजन्यः सतत्र फलजनक इति
नातिप्रसंगमिति। तवाभ्यां अतिप्रसंगतः। न हि रक्षणाद्यनोपि अतिप्रसंगतत्वात्। एवं नैव तैर्दृष्टिणा वा जादिति भावः। तदयमिति।
अत्र शरीरादिपक्षः देवदेवताधेकसाध्यः। देवदेवताविशेषगुणोपगृह्यतत्वं तत्कार्यत्वात्। रक्षणाद्वितीयापत्तावतैर्वा दृष्टमिदं। प्रथमे वैयर्थ्यात्। हेतु
मना प्रवृत्तौ अभिचारवृत्त्याय कार्यत्वे सतीति। तद्भागात्तनके व्यभिचारसंगतद्विगोरो दिदृष्टात्तैज्ञानादिना साध्यसिद्धिः। शरीरादेः

[illegible]

तु इत्यादिभक्तैः प्रोक्तं परमात्मनः स्पर्शवत्त्वात् इत्यादिभक्त्यनियमश्च न स्यात् कार्यस्पर्शभावेन तत्र स्पष्टं नुमानासंभवेन
यत्तद्विवेकप्रत्यक्षाभावेनाप्राप्तारिक्तत्वे संज्ञा इत्यत आह न हा वि। न तु तद्विद्वद्भक्त्यै किमनुतगतं व्याप्य मते प्राह स्पर्शवत्त्वं
ति अस्याविवेकविभिन्नत्वे सति स्पर्शवत्त्वमित्यर्थः। स्पर्शवान् परमाणुस्त्ववश्यं इत्यादिभक्त्या हार्यते इति परमाणुस्पर्शकार्यस्पर्शस्य
कारणत्वादित्यर्थः। एवं च परमाणुना इत्यादिभक्त्या योजनं न कर्तव्यं प्रयोक्तृकं किं न स्पर्शवत्त्वमिति निमित्तं मनोनादेतकमित्यादि।
परमाणुना परमाणुरभक्त्यै स्पर्शवत्त्वमेव केदक प्रविष्टं निःस्पर्शस्यापि परमाणो सत्त्वात् न तु ध्यानुकोदेरया विध्येयं किं च परमात्मा
स्पर्शकार्यस्पर्शश्चैवोपज्ञानोपपन्न इति तदभावे तदपि न स्यादित्याह अनुमानोपपत्त्येति। ननु प्रत्यक्षमेव विषयतया स्वकारण
मातु स्पर्शवत्त्वं व्याप्य पृथिव्यातीत्यत आह न हा येति। मनः स्पर्शवत्त्वं तत्त्वादित्यत्र प्रयोक्तृतामाह कर्तव्येति न मनो न स्यात्
इत्यादित्यत्राह विभवेति। अकर्तव्येति हि परममहत्वं स्यात् तथा वा विभुत्वं न स्यात् त्रैलोक्यतमित्ययमपि प्रविकृतं तद्वत्

ते मंधरहे विजावा दित्यन्ता। सनवेयादिना। अनियमः सजातीयाभ्यामेव वारं न इति नियमात्ताका। अन्येष्वेति। विजातीयाभ्यामेव वारं न इति स्वीकार इत्यर्थः।
 वसित्वा। सहायनित्यने उक्ता एवमायं। तथापीति। नूतान्तरसम्वापिकारणकमेव कुतो न नवतीत्यर्थः। यस्मिन् एतावत्तु यत्तावीतज्जातीयमेव प्रदर्शितं।
 तत्र तैर्गंधैरेति धार्थिकं तन्निवृत्त्योऽप्यथा घटे पिकादादित्किं जलादिवर्षसत्त्वात्पार्थिवत्वाभिनिश्चयो न स्यादित्याह। इत्यमिति। कृत्वा दाति। अत्र नमः।
 तमनसि ध्यानिवारवारणाय। गंधोपलब्धिः सकृत्सिद्धिर्लोकान्त्रियात्वात् इत्यनुमानेन धार्मिकं प्रथमं साधयति। गंधेति। तस्य संयोगाच्च यत्वेन।
 अत्र साधनानुवासादि संयोगः साधयितुं न शक्यति। शास्त्रे नूतसाधयति। तत्रेति। तत्राप्यकारि। अत्राशाकन कत्वादित्फल्कावतन के अर्थात्।
 इति उक्तत्वे सतीति तन्मात्रेणै गंधाप्रसंगे गंधरूपमजनेष्टे वनिवार इति विशेष्यभागः। एवं चेत्तत्राप्यकारि। सिद्धे प्राप्ते नरकोधवा वा संयुक्तस्य।
 मावाय घटद्वयसंयोगरसिद्धि रिति जावः। धार्थिकं साधयति। धार्थिकमिति। तत्र हेतुसाधनायाह। गंधवत्त्वमिति। प्राप्तिरेवेने। नानुष्मया।
 जावः। धार्थिकं साधयति। नूतमिति वाच्यतीत्यर्थः। अत एवेति। वस्तुगत्या तु स्वभावविशेषोऽप्यत्रानिधायक इत्यन्यथानात्रकतया धार्थिकं तदेव ग्राह्यं।

पूर्वज्ञाकांक्षया अपरिहर्तव्येनापि पदार्थधर्मो यस्येति बहुव्रीहिः। एवं हि पदार्थः। स्येवानुपपदार्थतया पदार्थः।
 यत्संश्रुतत्वे तावत्तैर्विना र्थत्वात् न न्युपपत्तयेत्याह। पदार्थ इति। साधर्म्यमनु
 गम्यं वैधर्म्यं व्यावर्तकं तत्रैकस्मिन् संयथा इत्येव दित्छिगुणाद्यपेक्षया आवर्तकं। एतद्धुतत्वादितुवै
 धर्मिकं प्रमेयत्वादिसाधर्म्यमेवेति तावः। ननु यदि धर्मव्याधिरिति तावः। अत एव पदार्थधर्मः किं तु पदार्थः
 उक्तस्य चित्कृच्छिन्नो यथा इत्यस्य गूढा इत्यर्थः। ननु संश्रुतस्य वृथानात्मकस्य कथं ननु पदार्थमन आह। नः
 तावत्तेति। संश्रुतपदेन कर्मस्य व्याधर्म एवो अने तस्य च कथं न संतैव तैवेति तावः। एवंपदार्थधर्मः।

इत्था वाव किं शेषना नात्वसा-धनं तथा च म-मस्त्वसिद्धिरिति भावः॥ न च वाति विप्रोष लो-धनाय तदिति न वै यथामिति भावः॥ अ-
 न च तुल्ये नैक कर्मणि पुनरुद्दिष्टिः संभवतीत्यर्थः॥ तद्वृत्तिरिति भाववादित्यर्थः॥ यथाज्ञानयोगपक्षमिया वै न वे सत्यतेतथैकपाशेनानात्वमवासा-
 मिन्निति विमुत्वे हि सर्वे इयमनः संबंधे पुनः पञ्जानेकत्वे विस्थादित्यर्थः॥ विमुत्वे मनो॥ संयोगपरमाणुकारणविषयाभावादिषयसंनि-
 विदेषु पुनः पञ्जानं स्यादित्याह वैतवेहाति॥ एतेनेति॥ अणुत्वस्य व्यासंगसिद्धत्वे न मनो विमुत्वं सर्वदा स्य ररिहितत्वात्॥ नित्येति पत्वात् इत्यार-
 धित इत्यर्थः॥ तस्य एमिति॥ सर्वावहेदेना अवहित सर्वकाले प्रयत्नतः न स्ततः सर्वत्र वेष्टा पदि वामनो त्रैस्तदा दृष्टा कहे स्तरवहेदेन-
 तस्य तस्यार्थः॥ तथावतरवहेदे मनः संयोगभावात्कथं प्रयत्नस्तदभावे न वेष्टा न संभवताति दूषणमप्यनकमिति हृदयं कार्य-
 व्याप्यं तदज्ञानादितस्मै आत्मसंयोग इत्यर्थः॥ न हि सर्वशरीरत्वा गारम्यनरणे परिग्रहो न्यतमेत्याह॥ अ-प्रत्ययेति॥ न गतिवार्त्ता वै-
 परंत-य-भुवगमादित्यर्थः॥ नावाति कैरणास्य कर्मणः सत्येन गतिरिति भावः॥ अत्र त्वेन इत्यारं भवता प्रयोक्तृत्वात्॥ स्पष्ट-

विदस्य शयश्चित्तप्रवृत्तिं तु वेदो निश्चय एवाहेति भावः॥ अन्यथा बुद्धिदलितानि श्रयस्या निश्चयं साध्यं ब्रह्म-
 सर्वत्र तथा त्वोपगमेऽतिप्रसंग इत्याह॥ अन्यथेति॥ न न्वीश्वरमित्यस्य जगत्कलारिमित्यर्थकृतया॥ व्यापकत्वात्
 त्वस्य प्राप्ते वा पक्षस्य जगद्धेतुत्वस्य प्राप्तेऽपि विषयत्वे वतथा शक्तिरित्यभिधाने उच्यते त्वस्य श्रुतिरिति धा-
 नित्यस्य वैयर्थ्यमत्राह॥ इच्छा रमिति॥ प्रमाणेति॥ व्यर्थं सति विरुद्धा पयतीति न्यायादिना वा॥ यत्प्रमाणं सत्यं
 तदाह॥ कार्यहानि॥ क्लिप्तादिकं सकर्तृकं कार्यत्वाद्भूतवत्तदित्यनुमानमित्यर्थः॥ इच्छतेति॥ वैवानस्य हेतुपदस्य
 यद्यपि कारणमात्रे शक्तिस्तथा पाश्चर्यपदं संनिहितस्य मोहा साधारण कारण इति हेतुं मोहा साधारण-
 विनाशित्वं न वा स्यात्पितृगत्कृतं त्वं व्याप्यत्वेन निश्चितं ये न वैयर्थ्यमिति जाव॥ ननु जगवतो मोहा साधार-
 णकारणत्वे प्रमाणं जाव इत्यत आह॥ प्रस्तुतेति॥ प्रस्तुतशास्त्रा साधारण कारणमित्यर्थः॥ तत्र प्रमाण-

ननेवात् अयमाशयस्तदानीमंगलस्य न्यूनतया सकलविधुनाशनावेपियदा न्यानिमंगलानिनिविशंतिता
धामपिनेति एवं सकलविधानाशोदेहिकापाशौकिकावासमासिर्गताइवत्येवैतन्मतेनसातत्यमंगलपा
देवतातरायसमाप्तिहेतुत्वादितिनिष्कलतेति। ननुप्रवितमंगलकलाभेकदानसंनयस्यैवैकंनमंगलम
मयनतेतिमंगलेधवृत्तिर्नस्य। इतआह। नहाति। यदिक्रमशः क्रियमाणेयत्रकार्येपयोनितातन्त्रोपायत
वत्तदणलंयहोनक्रियेतकार्येपिमुक्तानांयुगपदुपादातुमशक्यत्वादितिजाय। नहत्वादिनादेनानातिनि
जक्रमशः क्रियमाणेप्रवितेकार्येपमुक्तैउपादानं समर्थितंनत्रहेतुमाह। सजातस्येति। ननुप्रायाश्चकदा
नहत्वापिप्रवृत्तिर्यादुरितेसंशयप्रतिबाधस्वस्यादतआह। नवेति। मंगलप्रवृत्तौ शिष्टाचारोमूलं ह

पृष्ठ ०१

इतिप्रवृत्तिरूपमित्यनेन संबध उक्तः प्रागजावत्त एवास्मात्। एकाधिकरणप्रत्यासत्तिरूपः संनिकषेजिह्वाजकलकयोमित्यर्थः।
नसिद्धान्तरोधा एवोपाधयः क्रियानिर्दिष्टिपदं किमर्थमतआह। क्रियेति। क्रियापदेन व्यापारजहो धर्मो गृह्यतः। अनिनिर्दिष्टि
फलानिह्यस्तथावधमुपलक्ष्यते एवं च धर्मधर्मिलोः प्रागजावस्थिति निरोधानविषयताश्रुपाधयदिति। नविषयतादयोद्विविधाइत
जनयोर्दोषोर्नरनुपादाने हे विधेयं न स्पष्टं प्राप्येतेति हृदयो अतएवाग्रे तेनेत्यादिवादिष्यति। ननु निरोधपदेनयद्विनिर्दिष्टो
दातीतोपाधिर्नप्राप्येत इत्यत आह। निरोधइति। धर्मिले प्रागजावे न जविष्यतामाह। नविष्यताति। पटमिति। कुर्विं
वर्तमानस्तथापितद्धर्मस्य व्यापारस्य प्रागजावो स्तत्त्वर्थः। एवमिति। पटस्य धर्मिले प्रागजावकाले जावे पितदनुगुणव्यापारस्य
सत्तथावर्तमानत्वमित्यर्थः। स्मारयती। पूर्वमुनवकर्म लोशजावे पिसंस्कारादृष्टलक्षण व्यापारसत्तथावर्तमानत्वव्यवहार
र्थः। एवमिति। एवमिति। पटो कुर्विदयो धर्मिले रवस्थाने पिव्या रधुं स एवातीततोपाधिरित्यर्थः। ननु तौपाधिसत्त्वे किं कावेनेत्य
ह। नवेत्तरति। पदेति मध्या। तौ धरात्रयोर्निर्देशावाच्छिन्नयोरेकमधिकरणप्रतीयते नवप्रजननप्रतीतिविषयोधिकरणका

स्वर १

ननु त्वेव नवता नित्यस्यावयवकतया तस्यापेक्षकारणतया पुष्पपत्रौ नोपाधीनां तत्र तदनपेक्षा एतत्कारणत्वं सर्वथा न युज्यते
ननु गतस्य कारणत्वे संनवत्यननुगतोपाधिसात्रे स्पकारणत्वा संनवदिवं वास्तिलक्षणादिव्यवहारे अनुगतं कालं अव
नास्ति वा नुगतत्वं कृणादिव्यवहारत्वे भेवं वा नुगतं तया तत्र कालः कारणमननुगततया च समउपाधिरित्यतीता सा
पिन तेनैव न्यथा सिद्धिरिति शक्यं। ननु यमपि व्यवहार उपाधिनैव स्यादिति किं कालेनेत्यत आह। इत्यादि विज्ञाति। जिने
नृस्य मन्त्रादेरेकोपाधिसंबंधो न यदुक्तं कालं विनेति घटकृतया काले आवश्यकरूपेण। प्रमाणानां वा संबंधो न संभव
कमिति ज्ञात आह बौद्धेति प्रतीतेरेव प्रमाणत्वा न संबंधो नावश्यकः। सत्यमिति। बुद्धिर्हि संबंधे प्रमाणसंबंधस्य
तया कुत्र न कालः स्यात्क्रियतरूपेण। निमित्तमिति। सूर्यक्रियादिर्ह उपाधिस्तसंबंधघटकः कालरूपेण। नवोपाधि
पावकादिव्यवहारस्यात्रांतत्वा लोपाधिकत्वं न ज्ञातत्वं प्रयोजकतयेष्टं किं नुविशेषादिति प्रकारकत्वं स्फुटिके नीला

स्वर २

विदित्वास्ति प्रकृतिप्रकृतिशब्देभ्यः सेयं नृतीया नवतीत्यर्थः। विधायकस्य प्रकृत्यादित्यः शुद्धेय उपसंख्यानं नृतीयावयवत्व
च नृतीया विधाने नृतीया विधानप्रकरणे प्रकृत्यादित्य उपसंख्यानमपि नृतीया विदित्वा सादृष्टि एतेनैव तौ नवता
ननु कारणत्वादेव तदर्थत्वा नाकेकीदृशं प्रत्ययत्वन आह पूर्वमिति। एवं वै तस्मादिदं पूर्वमेतत्स्यैव तस्मादिदं पूर्व
इति शक्यं। ननु नृतीयाकार्यत्वेन हेतुना सकारणकत्वं पात्रे सिद्धिर्दिक् सिद्धिस्तु नान्यनिषेधविनेत्यर्थः। अन्यनिषेधक
पामिति। महिषस्य मूत्रे एतस्मादिदं पूर्वमिति प्रत्ययोलवतितस्वत्वं पंडित्यमेव तदुक्तं तत्र कारणं तत्र प्रतीतिस्तस्य
पदशायाम् पितृत्वं स्वस्वपस्यवता एव स्थितं नवत्वं प्रत्ययान्ता वा देवं वा न्यव्य निवारं तन्मूर्तं न ज्ञुलो विना मूर्तं तदेव
त्यस्या व्यतिरेकव्यतिचारश्चेत्येतदतिरिक्तं कारणमित्यर्थः। प्रथमेति। एतदपेक्षयेदं सर्वमेतस्य हि सन्निति नादित्यसंगे
नेमित्यर्थः। एतदपेक्षयेदं पश्चिममित्यस्य तु संनिहिते वरमादित्यसंयोगावच्छिन्नमित्यर्थः। नवोदयावता विषुव

शेषावतिप्रकारकः ननु पावकादिप्रत्ययः। एवं ब्रूते प्रत्ययो विशेषावत्प्रकारकत्वात् ननु मरुत्प्रत्ययः। औपाधिकं रूते ता
 तः स्यात्ततः पावकादिप्रत्ययो विज्ञातः स्यात्समाभिरिति व्यभिकरणे प्रकारकत्वे मेव तत्प्रत्ययोऽनुवृत्त्यांगीकर्तव्यं तच्च प्रकृतं प्र
 याशयः। अतस्मिन्निति तस्मिन्नेतद्वैरावगात्प्रत्ययः। इतिकालः। ननु कालज्ञतविलक्षणपरत्वादिलिङ्गत्वे दिशः कुलो
 आह गुणरति। पूर्वपरदिप्रत्ययलिङ्गत्वं तत्र प्राप्यते इत्यत्रोक्तं तदतिजावः। सर्वं प्रति किं देशवच्छित्वा सर्वताया मवधि
 पकस्तयेत्यन्ति प्रेसाह। अस्तु तैति। यदि गवः स्थित्या यत्तत्त्वेन व्यवक्रियते तद्विजगवच्छित्त एव तत्रावधिः संजवतीति
 ननु वधिसमानदेशस्तदवधिकत्वं तत्रावधिरिति तत्रापि व्यापको वाणीयत्वं निश्चेत्पाह। व्यापकत्वादेवेति। ननु सर्वे लो
 कानां न संजवति कर्तृत्वं करणत्वयो र्नावात्कार्यं प्रतीत्या कर्तृत्वादेव धितत्वा दत आह पूर्वलेति। कारणत्वा धर्मिके
 नवति ये नानुपपत्तिः स्यात्तु पत्रप्रकरणे रतीया विज्ञानं न तमस्ति तत्र प्रकृत्या दिव्य उपसंख्यानमित्यने

४

तस्मयते हेतितेनेति। हेतुपदस्य प्रकारत्रयेण सार्थकत्वेनेत्यर्थः। तमीश्वरं। क्रियायां कर्तुरपेक्षायामध्या
 रूति। मयेति। नन्वाश्वस्या वधित्वं न संजवतीत्यत आह। अतएति। अत्र प्रमाणे त्वस्यानुषंगे नत्वका
 लरुतत्रासत्वेऽप्याहारः तत्र स्थस्ये वा न्यत्रापि योऽनेऽनुषंगरतिनयो चेददित्याह। अनुषंगपतएति। ननु शि
 लावारादेव क्रमप्राप्तेस्तद्वोधनायान्विति अर्थमत आह। यद्यपीति। उपायस्योपायान्तराविरोधादित्यर्थः। अ
 न्यथामंगलनिबन्धोपि अर्थरतिजावः। यद्यन्विमने न पश्चाद्भावः शब्दोपात्तस्तत्तत्त्वात्वाधिवृत्तवैयर्थ्ये
 श्चोपात्तत्वापेक्षितशब्दोपात्तत्वात् शब्देनैव ज्ञयति रतिन्यायात्। ननु पूर्वमीश्वरप्रणामस्य कृतत्वा संनिधा
 नादेव तस्याधि त्वे प्राप्तेऽयं प्रकारेण धूपस्थितस्पर्शस्थानुपस्थितस्पर्शाह बोधाविषयतादित्याह। तथैवेति।
 तस्यावपश्चाद्भावस्य शाब्दत्वादित्यर्थः। एवं वतस्पर्शाह तयाऽवधेरशाब्दत्वं नाशंकनीयमिति जावः

अत्रावच्छिन्नः काल इत्युक्तमिति वस्तुगतिः लक्षणे को तु वैयर्थ्यमिति भावः उत्पन्न इति पटप्रागजावावच्छिन्नोत्पत्तौ तु संयोगे
 व्यर्थः अतः संयोगे सति द्वितीयदृष्टौ पटस्यैवोत्पत्तेः न तस्य उत्पत्तिरपि देयमात्राश्रया वैयर्थ्याच्चेति भावः उत्पन्न इति विजा
 गप्रागजावावच्छिन्नं कर्मैत्यर्थः। कर्मोत्पत्त्या नंतरं द्वितीयदृष्टौ विजागस्यैवोत्पत्तेः। न तस्य उत्पत्तिरपि देयमात्राश्रया वैयर्थ्याच्चेति भावः। उत्पन्न इति
 अत्रार्थवेति अत्र कार्यरहितेति व्यर्थं साध्याः स्वत एव कृणुमात्रावस्थायित्वादिनिभावः। अहंति। अन्यकर्मणामेतत्समाप्तं
 न त्वेति निमित्तत्वेन नववत्सारावादिपार्थः। न चितरेषां विजलक्षणमत आह/ इत्यादि। धम्मगति। यधपि धर्मि आह कमानेन सं
 जायत यैव कालः सिद्धति न तु संख्याधोऽश्रयतया तथापि तदुपजीवने न साधयितुं शक्यतया निधानं तथेति भावः। व्यापक
 तनुपपन्नं स्वोपपादकमेव कल्पयतीत्यर्थः। पूर्ववदिति। नियतैकवचनसिद्धयर्थः विशिष्टेति। संयुक्तं संयुक्तसमकारे
 त्वं वचनं स्वयं गतिमूर्तमात्रे प्रतीयते न वकालस्य सकल मूर्तसंयोगित्वं लक्षणं विवृत्तं विनैतत्तदुपपद्यते न वमत्तत्प
 त्वमिति संज्ञकताति भावः। ननु सूत्रे कारणपरत्वादेहेतोः काले परत्वापरत्वसाधकत्वं प्रतीयते न वै तदुपपत्तेः। काले

मतः आह कुविदिति। संवादेति॥ भाष्येति शब्दादर्थमाह इति भा॥ यस्तर्कदुस्तरतराणां वकर्णधारो वेदात्र
 निरता ध्वगसार्थवाहः॥ आपन्ननाभविनेन दिवा करेण तुष्टा मुनास्त सुकतो बध्न भद्रमिष्ट॥ १॥ इति आत्रा
 बध्न भद्रम जे वि जय प्रागर्न संभव विश्व नाथा मु त सकल प्रास्त्रा विद प्रद्योतन सदा वाय मिश्र आपन्ननाभ हेतु
 भास्करः संसर्गाः शुभं भयात्॥ आ वि श्वे श्वर रा ज धान्याः अविमुक्ते वारा एसां लिखि पुस्त के सिद्धं।

138
 2 (B)